

Nummer 1

HET LAND VAN HERLE

Historisch
tijdschrift
voor Parkstad
Limburg

2014

INHOUD

De mijnen in onze regio rondom de Eerste Wereldoorlog Door Gerard Verbeet	1
Albert Potze (1898-1988), communistenleider in de Mijnstreek Door Marcel Krutzen	13
Belgische vluchtelingen in 'kamp Eijgelshoven' te Kerkrade/Hopel 1914-1918 Door Wim Nolten	23
Gevallen dienstmeisjes Ongehuwd zwanger in de 18de eeuw Door Frans Gerards en Wim Nolten	27
Aangestipt... Door Sander van Daal, Frans Gerards en Wim Nolten	39

DE MIJNEN IN ONZE REGIO RONDOM DE EERSTE WERELDOORLOG

Door Gerard Verbeet*

Dit jaar is het honderd jaar geleden dat in Europa de 'Grote Oorlog', de Eerste Wereldoorlog, begon. Hoewel Nederland neutraal bleef, had de oorlog ook in onze regio ingrijpende gevolgen voor het dagelijks leven. De jaren 1914-1918 zijn van cruciale betekenis voor de regionale mijnactiviteiten van Zuid-Limburg en de gevolgen hiervan voor noordelijk Nederland. In dit artikel wordt ingegaan op de Belgische invloed daarop.

Aanleg van de Staatsmijn Emma in Treebeek in 1911.

Hoewel de grenzen in oostelijk (Nederlands) Limburg, vooral in Kerkrade, zeer nabij waren, was het voor de bewoners aldaar en voor de rest van Nederland een opluchting dat de vrijwillige grenswacht in Vaals op 4 augustus 1914 kon melden dat men weliswaar Duitse troepen had gezien op weg naar Gemmenich en Visé, maar dat men tevens kon melden dat de Duitse legers nadrukkelijk de neutraliteit van het Nederlandse grondgebied respecteerden. Men was er in Nederland niet van op de hoogte dat generaal A. von Schlieffen (1833-1913) reeds in 1906 besloten had de aanvallen die gepland waren in het westen zodanig te wijzigen dat men Nederland niet

zou aanvallen. Dat zou immers een frontverzwaring worden op de rechtervleugel als men op weg was naar Frankrijk. Vandaar de opluchting bij regering en volk in 1914.

De eerste dagen

Hoewel de oorlog in tegenstelling tot België aan het neutrale Nederland voorbij ging, werd Nederland vrijwel meteen geconfronteerd met de ellendige gevolgen voor de getroffen Belgische bevolking. Velen van hen waren vertwijfeld op de vlucht geslagen naar Nederland, vooral de mensen uit de eerst getroffen gemeenten Visé Moelingen en Berneau.

Na enige dagen vroeg de commissaris van de koningin in Limburg, Jonkheer Ch. Ruys de Beerenbrouck sr., de Nederlandse regering in de persoon van minister-president prof. mr. P.W.A. Cort van der Linden om bijzondere hulp bij de toestroom van zovelen die vanaf 4 augustus in de omgeving rond Eysden en Maastricht hun toevlucht zochten en waarop men daar niet was voorbereid. Men trachtte naar beste vermogen het humanitaire leed te verzachten, hoewel dat zeker in de eerste dagen niet voor iedereen gelukte.¹

Het Nederlandse Rode Kruis, afdeling Maastricht onder voorzitterschap van burgemeester L.B.J. van Oppen (1910-1936) had reeds in juli 1914 besloten tot de inrichting van een militair opvangcentrum in de Augustijnenkerk. Het is niet ondenkbaar dat prins Hendrik, echtgenoot van koningin Wilhelmina, tot dit plan had aangezet. Beschikte hij over informatie over de Duitse plannen? In elk geval is het opmerkelijk dat de prins Maastricht en Limburg reeds op 6 augustus 1914 bezocht. Hij toonde zich tevreden over de medische hulp die men ter plaatse verleende aan de vele Duitse gewonden die men met auto's in België had opgehaald. De Belgische gewonden immers werden tussen Luik en Antwerpen in zoverre dat nog mogelijk was in eigen ziekenhuizen verzorgd. De lichtgewonde Duitsers konden door het Rode Kruis verzorgd worden, onder andere met behulp van materiaal dat vanuit de verbandkamers van de Oranje-Nassaumijnen te Heerlen was aangeleverd. Zwaargewonden werden als dat nog mogelijk en zinvol was, behandeld in het ziekenhuis Calvariënberg te Maastricht. De Nederlandse consul te Aken, de heer Von Pelser Berensberg was bij zijn bezoek aan Maastricht tevreden over de door hem geconstateerde verzorging van de gewonde Duitsers. Hij zou dat aan de autoriteiten in Aken melden. Er werden 755 ongelukkigen naar Heerlen overgebracht, waarvan er tot 1918 nog 132 ter plaatse waren.²

Het kolenbekken rond Heerlen en Kerkrade in 1914

Weliswaar bleef Nederland tot 1918 buiten het gruwelijke oorlogsgebeuren, toch zou het land sociaal en economisch een moeizame periode beleven. Onverwacht werd de waarde van het Zuid-Limburgs steenkoolbekken veel groter voor Nederland dan het ooit te voren was.

De exploitatie van de kolenmijnen kwam in een geheel nieuwe fase sinds het jaar 1839, toen dat deel van Limburg weer Nederlands territorium werd na een Belgische periode die inging in 1830. De deling van de provincie Limburg ontstaan in 1815 als gevolg van het Verdrag van Londen in twee

nagenoeg gelijke delen met ieder 168.000 inwoners in 1839 werd in Nederland koeltjes voor kennisgeving aangenomen. In België daarentegen bleef men het, vooral in de kringen rond het Hof te Brussel, als een pijnlijk verlies beschouwen, "le Limbourg cédé".

Velen in het noorden waren verheugd van het lastige, overwegend katholieke zuiden verlost te zijn in de hoop en met de verwachting dat Nederland weer zou toegroeien naar de welvaart zoals deze sinds het Verdrag van Münster in 1648 was opgebouwd. In het onbelangrijke Limburg werd bijna niet met Nederlands kapitaal geïnvesteerd.

In België was de situatie meteen een andere, onder meer ingegeven door het feit dat de revolutionaire uitbreiding van de industrialisatie en de komst van de spoorwegen de beschikking over steenkoolenergie eerder dan in Nederland als noodzakelijk werd ervaren. De winsten uit de industriële ontwikkeling maakten het voor België mogelijk om ten behoeve van allerlei nieuwe projecten kapitaal ter beschikking te hebben, ook in het buitenland en met name Nederlands Limburg.

In 1842 stak de S.A. Cockerill, samen met enkele Akense kapitaalverschaffers geld in de nieuwe Pannesheider Bergwerkverein nabij Kerkrade. Hoewel uit onderzoek al was gebleken dat in dit gebied rijke steenkoolbronnen in de bodem aanwezig waren, was de opbrengst van de in bedrijf zijnde maar wat afgelegen Domaniale Mijn en Neuprick voornamelijk van regionale betekenis gebleven. In 1846 werd de concessie verkocht aan de Aken-Maastrichtse Spoorwegmaatschappij, die als maatschappij sedert 1853 in bedrijf was.

Er vloeide ook Belgisch kapitaal naar Nederlands-Limburgse industrieobjecten. Zo werd door de Luikse bankier E. Frésart in 1850 voor 50 procent geïnvesteerd in de papierfabriek van Lhoëst en Weustenraad te Maastricht, teneinde met Belgisch kapitaal actief te zijn binnen het Nederlands belastinggebied. Dat was direct van belang voor de handel van lompen, de voornaamste grondstof voor papier. De Banque Nationale van Brussel bestond in 1859 grotendeels de oprichting van de Société Céramique te Maastricht die concurreerde met de daar sedert 1834 florerende keramische industrie van Petrus Regout. De Luikse ingenieur G. Rocour was de initiator van de Maastrichtse Zinkwitindustrie te Eysden en Maastricht. Het waren Belgische initiatieven die zorgden voor de spoorlijn Hasselt-Maastricht in 1856 en de verbinding Luik-Maastricht in 1861.

In de eerste jaren na 1842 was de exploitatie van de mijnbouw technisch weinig succesvol en financieel niet erg winstgevend, ook niet voor de vele Duitse kapitaalschieters. In 1860 richtten Belgische en Franse ondernemers de S.A. des Charbonnage Néerlandais Willem Sophia op, de aanzet tot de mijn Willem-Sophia. Deze was niet opgewassen tegen de toentertijd vooral buitenlandse scherpe concurrentie, hetgeen in 1861 tot een faillietverklaring leidde. Toen de tijd rond 1890 gunstiger leek te worden nam de Belgische Société Générale de exploitatie van de nieuwe S.A. Charbonnage Néerlandais Willem et Sophie opnieuw en dit keer met meer succes ter hand. Daarbij was de grotere afvoermogelijkheid van de kolen via de in 1896 geopende spoorwegverbinding Herzogenrath-Heerlen-Sittard een gunstige omstandigheid.

Ongeveer tegelijkertijd met de aanvang van de aanleg van deze spoorlijn in 1893 werd de N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Limburgse Steenkolenmijnen, genaamd Oranje Nassau opgericht. Initiatiefnemers daarvan waren de spoorwegingenieurs H. Sarolea en J. Cluijsenaar. De Oranje-Nassaumijn in Heerlen werd al snel de grootste mijn van de regio. Voor een niet onbelangrijk deel was dat te danken aan de mogelijkheden die ontstonden dankzij de ondergrondse bevrozingsmethode tegen vallend gesteente en wateroverlast. Deze methode was door Honigmann ontwikkeld.

Vanaf 1898 werden door de maatschappij de eerste aanzetten gegeven voor de mijn Oranje Nassau II in Schaesberg en de Oranje Nassau III te Heerlerheide. In 1908 kocht de Franse familie De Wendel een groot gedeelte van de aandelen van Oranje Nassau op. Met het nieuwe kapitaal startte men in 1912 mede de aanleg van wat later de Oranje Nassau IV zou worden. De Amsterdamse Bank ging als eerste Nederlandse deelnemer als aandeelhouder in de steenkoolexploitatie meedelen.

Een nieuwe Belgische uitbreiding in de steenkoolexploitatie zette in toen in 1899 op initiatief van de Belgische luitenant-kolonel Albert Thijs (1849-1915) de (her)oprichting tot stand kwam van de S.A. des Charbonnage Laura et Vereeniging te Eyselshoven. Thijs had zijn in de Congo opgebouwde vermogen ondergebracht in een door hem opgerichte Banque d'Outremer. Hij wist meerdere geïnteresseerden te strikken, onder wie de Amsterdamse Bank, de Bank Oppenheim uit Keulen, de Eschweiler Bergwerksverein en Vereinigungsgesellschaft für Steinkohlenbau in het Wurmrevier. De in 1905 in productie genomen mijn, met als hoofdproductie magere kolen, werd een succes dank zij de toegepaste moderne technieken. In 1921 begon Laura en Vereniging met de aanleg van de mijn Julia, genoemd naar de echtgenote van de inmiddels overleden initiatiefnemer Albert Thijs. Deze mijn kwam in 1926 als moderne collega in exploitatie.³

Ontevredenheid in Limburg over het welvaartsbeleid van de Nederlandse regering

Men was in Limburg niet tevreden over het beleid van de Nederlandse regering voor Limburg. Het waren "enige Nederlandse Limburgers", vooral uit de kringen van de Kamer van Koophandel en Fabrieken van Maastricht die in 1893 op papier zetten hoever Limburg in verval was geraakt als deel van Nederland sedert de halve eeuw van 1840 tot 1890. Men berekende dat slechts 1/365e deel van de nationale begroting aan Limburg werd besteed. Een eerste verwijt betrof het gebrek aan Nederlandse bereidheid om de beschikbaarheid van de Maas te vergroten, uit te voeren in samenwerking met België. Men was ook van opvatting dat het zeer noodzakelijk was de capaciteit van het spoorwegstation te Maastricht te vergroten nu daar dagelijks ca. 2000 wagons kolen (à ca. 5 ton) verwerkt moesten worden. Kennelijk voorzag men toen al de opmars van het gebruik van de Limburgse steenkolen als belangrijke brandstof.⁴

Belgische interesse voor Nederlands Limburg

Rond het Hof van koning Leopold III (1864-1909) te Brussel toonde men zich nadrukkelijk meer geïnteresseerd in Nederlands Limburg dan in Den Haag het geval was.

In de geheime nota die Emile Banning (1836-1895) als adviseur en secretaris van de koning in 1887 uitbracht, getiteld *Défense de la Belgique au point de vue nationale et Européenne*, wees hij er op dat men bij de verdediging van België – daar werd toen al over nagedacht – er rekening mee moest houden dat in Nederlands Limburg ook aanzienlijke Belgische economische belangen in het geding waren. Dit was een duidelijke stellingname.

De Nederlandse Mijnwet van 1901

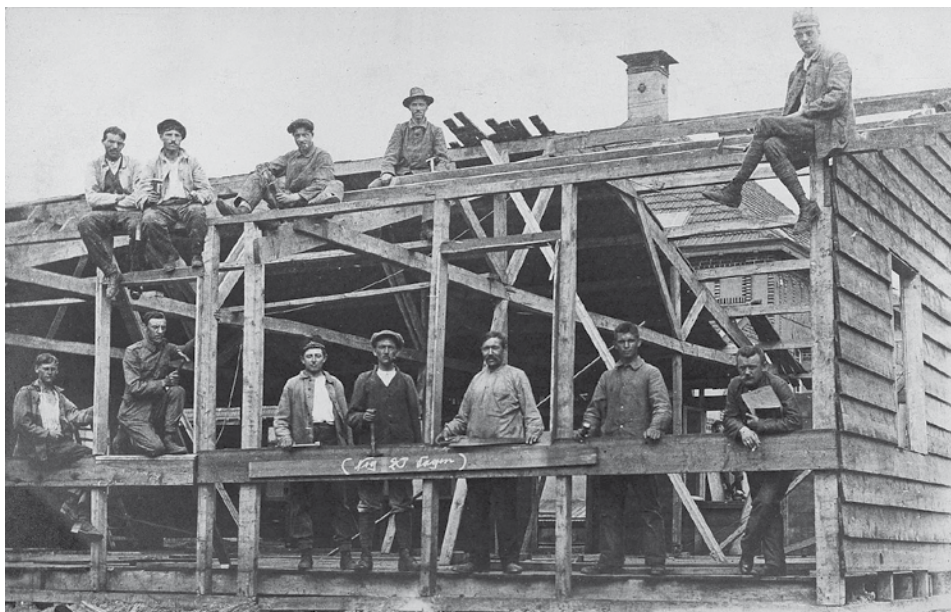
Het komt de Nederlandse minister van Waterstaat C. Lely en het Tweede Kamerlid Dr. W.H. Nolens (1870-1931), leider van de katholieke fractie en priester, als verdiensten toe dat zij tijdig de noodzaak van staatsexploitatie van de kolenmijnen in Limburg voor Nederland inzagen. In 1899 kwam het tot een commissie van onderzoek en voorbereiding. Nolens die als leraar van het Seminarie te Rolduc de kolennijverheid van nabij kende, wendde al zijn relaties bij de lobby aan om tot een parlementaire meerderheid voor het Mijnwetvoorstel te komen. Werkgelegenheid in Limburg en het nationale economische nut voor Nederland werden als argumenten aanvaard. De wet bereikte het Staatsblad in 1901.

De Mijnwet trad spoedig in werking. De eerste Staatsmijn te Terwinselen, Wilhelmina, werd in 1906 geopend. De Staatsmijn Emma volgde in 1911 te Treebeek-Heerlen en de Staatsmijn Hendrik in 1915. Na de Eerste Wereldoorlog zou in 1926 de grootste en moderne Staatsmijn Maurits te Geleen volgen.⁵

De deelname van de Staatsmijnen aan de steenkolenproductie deed het aantal mijnwerkers snel stijgen. Was dit aantal in 1895 ca. 300, het steeg in 1901 tot 1000, in 1910 tot 5000 en in 1916 tot 10.000. Dat de productie dienengevolge ook toenam valt op te maken uit de volgende cijfers.

Jaar	Particuliere mijnen	Staatsmijnen	Totaal
1906	545.487	3.172	548.659
1909	979.023	141.829	1.120.852
1913	1.455.227	417.852	1.873.079
1814	1.381.783	546.757	1.928.540
1915	1.478.694	783.454	2.262.148
1916	1.686.185	899.797	2.585.982
1917	1.915.586	1.092.339	3.007.925
1918	1.997.239	1.402.275	3.399.512
1919	1.925.250	1.476.296	3.401.546

Productie van Nederlands steenkolen in het eerste deel van de 20^e eeuw.

Bouw van een barak bij de Oranje-Nassaumijn I door geïnterneerde Belgen in 1915.

Tot het jaar 1914 verliep de verkoop van in Nederland gewonnen steenkolen in noordelijk Nederland maar matig. Limburgse kolen werden vooral per schip vanuit het Bassin te Maastricht naar de Belgische industrie rond Luik vervoerd of per kar naar het naburige Duitsland.

De steenkoolhandel in Nederland was voornamelijk in handen van de Steenkolen Handelsvereniging (SHV) van de familie Fentener van Vlissingen, die nauwe handelsrelaties onderhield met het Rheinisch Westfalisch Kolen-syndikaat. De hoofdzakelijk vanuit het Ruhrgebied rond Essen aangevoerde steenkolen werden in Rotterdam overgeslagen. Men had geen belangstelling voor steenkool uit Limburg, bewarend dat die van inferieure kwaliteit was. Het beleid werd gevoerd op een wijze die grensde aan een boycot.

Dit beleid veroorzaakte grote problemen sinds de export van steenkool naar Nederland als gevolg van de oorlog ernstig werd belemmerd. Duitsland wilde vanaf 1915 alleen nog maar kolen leveren als daar een tegenprestatie van Nederland tegenover zou staan. Dat zou bij voorkeur de levering van graan zijn, een product dat Nederland in nauwelijks toereikende mate voor de consumptie door de eigen bevolking produceerde.

Zeker toen in 1915 de Duitse steenkoolvoorraden grotendeels waren verbruikt, werd Nederland zich er opeens van bewust hoe belangrijk Limburgse steenkolen zouden zijn voor het voortbestaan van de Nederlandse economie en voor de huishoudens als warmtebron. Voor de Limburgse mijnindustrie braken cruciale jaren aan. We kwamen in een nieuwe fase: Limburg werd – noodgedwongen – Nederlands voornaamste steenkoolleverancier.⁶

Belgische militairen in het interneringskamp Beersdal in 1915.

De doorbraak van de verkoop van Limburgse kolen op de Nederlandse markt

Het grotendeels wegvallen van de invoer van buitenlandse steenkool dwong de mijnen om op alle mogelijke manieren mijnwerkers te werven voor Nederlandse productie. Men dacht daarbij ook aan de geïnterneerde Belgische militairen, onder wie zich ook mijnwerkers bevonden. Bij ministeriële beschikking d.d. 19 juli 1915 werd het mogelijk om van de aanwezige 30.000 Belgische geïnterneerden gebruik te maken voor de mijnbouw, mits er vrijwilligheid toe zou bestaan. Dit gaf tevens de mogelijkheid tot vervanging van arbeiders met de Duitse en Oostenrijkse nationaliteit die wegens oproep voor militaire dienst sinds 1914 naar hun vaderland waren teruggekeerd. Mogelijkheden daartoe bestonden in de mijnen Willem-Sophia, Oranje Nassau en Laura en Vereniging. Tussen 1915 en 1918 liep het aantal vrijwilligers op van 700 tot 3155. Zij werkten mee in de dagelijkse drieploegendienst. Voor hen en hun familieleden werden kampementen ingericht in Beersdal te Heerlen en in Spekholzerheide. Maar er waren ook elders onderkomens, bijvoorbeeld in Rumpen, Schaesberg en Eygelshoven. Voor de geïnterneerden was werken ondergronds een betere dagbesteding dan het saaie verblijf in het (centrale) kamp te Zeist. Bovendien verdiende men 35 cent als loon boven het militaire soldij. Velen waren reeds ervaren ondergronders. Men schatte hun jaarlijkse productie op 50.000 ton, een niet onbelangrijke bijdrage.

De mijnstaking van 1917 bij de Staatsmijn Emma.

De Belgische geïnterneerde mijnwerkers en hun gedrag tijdens de loonstakingen in het jaar 1917

Mede ingegeven door de prijsstijgingen van eerste levensbehoeften als gevolg van de oorlogssituatie ontstond reeds in 1915 ontevredenheid over het loonpeil van de mijnwerkers. Aanvankelijk lukte het nog – zij het met grote moeite – de arbeidsrust te bewaren. De mijndirecties slaagden daarin onder andere gesteund door Dr. H.A. Poels, aalmoezenier van de arbeid te Heerlen en priester van het bisdom Roermond.

De Socialistische Mijnwerkersbond riep op 21 juni 1917 op tot een mijnwerkersstaking met als doel 20 procent loonsverhoging en een achturige werkdag. In brede kringen kon deze actie op sympathie rekenen. De overheid riep uit voorzorg tegen ongewenste rellen een politiemacht ter plaatse bijeen, versterkt met onder meer een aantal marechaussees.

Men was zeer benieuwd naar en ook wel bevreesd voor de houding van de Belgische geïnterneerden, vooral omdat men wist dat zich temidden van hen socialistisch denkenden bevonden. Op 10 juni was tevoren al door de mijndirecties aan de Belgen medegedeeld dat zij naar het interneringskamp te Zeist zouden worden teruggezonden bij deelname aan de staking en dat ook hun gezinsleden zouden moeten vertrekken.

Benieuwd naar de houding van de Belgen wachtten de stakingsleiders hen op 21 juni 1917 op bij de ingang van de Oranje-Nassaumijn. Zoals steeds arriveerden deze als geordende groep begeleid door een verantwoordelijk officier en enkele gewapende manschappen. Ze waren, zoals verplicht was, gekleed in hun militair uniform. Hen werd een in het Frans gestelde stakingsoproep aangeboden. De reactie was een van Belgische solidari-

teit met de Nederlandse collega's. Geroepen werd "vive la grève" en "vive la solidarité". Krachtens de bepalingen van de Conventie van Genève was het niet toegestaan geïnterneerde gevangenen tegen hun wil de mijn in te drijven. De begeleidende officier besloot daarop terug te gaan naar het woonkampement.

De overheid had deze houding niet verwacht. In de nacht van 25 op 26 juni 1917 werden de militairen teruggevoerd naar het interneringskamp te Zeist. De mijndirectie was blij op deze wijze van een aantal onruststokers te zijn bevrijd. De staking verliep na een aantal spannende dagen gelukkig zonder bloedvergieten. Op 5 juli 1917 werd het normale werk hervat.

De behoefte aan steenkool was echter zo groot dat men enkele dagen later in Zeist de Belgische mijnwerkers mededeelde dat het werk in de mijnen kon worden hervat. Dat wensten de meesten. Zij keerden terug naar het werk in Limburg.

Nadat de wapenstilstand op 11 november 1918 van kracht werd, keerden de Belgische werkers binnen enkele weken weer terug naar hun haardsteden. Op 1 januari 1919 werden de Belgische mijnwerkerskampementen opgeheven.⁷

De oorlog was voorbij maar voor Nederland en België zou er een periode van bekoelde onderlinge verhoudingen op volgen.

Limburg bleef trouw aan Nederland

In 1918-1919 werd Limburg, zoals geheel Nederland, verontrust door annexionistische voornemens van de Belgische regering. Limburg koos in grote meerderheid voor behoud van de Nederlandse status. Deze gevoelens werden bevestigd tijdens het koninklijk bezoek van 1919. Toen koningin Wilhelmina op 1 maart van dat jaar een bezoek bracht, dat enige tijd was uitgesteld in verband met de zeer besmettelijke Spaanse griep, gaf Limburg als geheel aan Nederlands te willen blijven. De tocht van de koningin voerde vanaf het stationemplacement te Susteren waar de nacht was doorgebracht, via Sittard, Amstenrade, Hoensbroek, Heerlen, Kerkrade, Rolduc, Vaals, Valkenburg en Meerssen naar Maastricht. Op enkele plaatsen waren erebogen opgericht waar gestopt werd voor het in ontvangst nemen van eerbetoon door de plaatselijke autoriteiten.

Het overal in grote getale aanwezige publiek juichte het koninklijk echtpaar uitbundig toe. Toen de koninklijke trein 's avonds de terugtocht aanvaardde, zong het Maastrichter Mannenkoor 'De Staar' tot slot van de uitgebreide Limburgse huldiging op het Vrijthof bij het starten van de locomotief het lied "Wij willen Limburg houden".⁸

Een herdenkingsmonument van Belgische mijnwerkers in Heerlen

Enige tijd na 1918 zag men in dat het een teken van dankbaarheid zou zijn als men de werkzaamheden van de Belgische geïnterneerden en anderen die in een of andere vorm gewerkt hadden in de kolenmijnen, gepast zou herdenken. Daartoe werd een Comité du Souvenir gevormd onder voorzitterschap van de heer Mousset uit Brussel.

Het college van Burgemeester en Wethouders van Heerlen besloot op

Bezoek van Koningin Wilhelmina aan Heerlen op 1 maart 1919.

26 oktober 1923 medewerking te verlenen aan het genomen initiatief. Dit leidde tot de plaatsing van een monument dat op 3 mei 1925 in aanwezigheid van vele plaatselijke autoriteiten en een aantal Belgische oud-strijders op de daartoe bestemde plaats op de Algemene Begraafplaats aan de Akerstraat te Heerlen werd onthuld.

Het grafmonument vermeldt de namen van 15 als mijnwerker werkzame militairen die tijdens de periode van de Eerste Wereldoorlog in Nederland overleden zijn.⁹

De kolenproductie na 1918

De kolenproductie rondom Heerlen en Kerkrade werd tussen 1918 en 1930 dusdanig omvangrijk dat het voor het overgrote deel de Nederlandse consumptie dekte. In 1930 was de productie gestegen tot 6.967.966 ton, een verdubbeling ten opzichte van de productie van 1918. Belangrijk daarbij was dat het vervoer per spoor steeds omvangrijker werd en sinds 1913 mogelijk was na de bouw van een spoorbrug over de Zuid-Willemsvaart, die vanuit Roermond via Weert een verbinding met Eindhoven en verder noordelijk gelegen gebieden vormde. Belangrijk was ook de nieuwe verbinding van het Julianakanaal, gebouwd tussen 1926 en 1936. De verbinding naar het noorden werd verder nog verkort door de bouw van het kanaal van Wessem naar Nederweert en het Maas-Waalkanaal. De Limburgse kolenvoorziening was voor Nederland een nationaal gebeuren geworden.

Onthulling van het Belgisch grafmonument op de begraafplaats aan de Akerstraat in Heerlen op 3 mei 1925.

Een samenvatting

De jaren tussen 1914 en 1918 zijn voor de Nederlandse steenkoolwinning van cruciaal geweest. Tussen 1839 en 1901 was het buitenlands, vooral Duits en Belgisch, kapitaal dat ter bekostiging van deze mijnrijverheid geïnvesteerd werd. Toen de Staatsmijnen na het aannemen van de Mijnwet van 1901 aan de productieopbrengst gingen deelnemen, steeg de productie binnen korte tijd in aanzienlijk.

Het beknotten van de buitenlandse kolenimport naar Nederland in 1914-1915 noodzaakte de Nederlandse staat via het opgerichte 'Kolenbureau' terug te vallen op bijna uitsluitend in Nederland geproduceerde steenkolen naast de bruinkool en turf die in beperkte mate de behoeften aanvulden. De sedert die tijd opgevoerde productie zou in de volgende jaren worden voortgezet als de belangrijkste steun voor de Nederlandse industriële en private steenkolenconsumptie. De Belgische geïnterneerden hebben daar enkele jaren een substantiële bijdrage aan geleverd.

* Dr. G.J.B. Verbeet was van 1964 tot 1987 directeur van het MEAO St. Servaascollege in Maastricht, een school voor middelbaar economisch, administratie, commercieel, secretariaat en toeristisch onderwijs. In 1978 promoveerde hij tot doctor in de sociale en economische geschiedenis op een proefschrift, getiteld: "Limburg op de tweesprong, welvaart en politieke dilemma in de jaren 1815 – 1840". Daarna specialiseerde hij zich in de geschiedenis van Limburg in de 19e en 20e eeuw.

Noten:

1. F. van Reempts, *Het Europeesch bloedbad in België. Oorlogsgeschiedenis 1914-1919, gesteund op officiële stukken* [Mechelen a.d. Maas 1921]; R.L. Schuurisma, *14-18 De Eerste Wereldoorlog deel 2* [Amsterdam 1975]; W.H. van Bergen, *Limburg 1914-1918* [Sittard 2003]; P.H. Ritter jr., *De donkere poort. Persoonlijke herinneringen van vooraanstaande mannen, verhalen, beschouwingen etc. over Nederland in de jaren 1914-1918* [Den Haag 1931].
2. D. Brockx, *Verslag over de werkzaamheden van het Rode Kruis te Maastricht in het tijdvak 31 juli 1914 tot 1 augustus 1915* [Maastricht 1915].
3. C.E.P.M. Raedts, *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg* [Assen 1974]; L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid, volgzzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen 1900-1940* [Assen 1986]; L. Kreukels, *Kolen en kompels. De geschiedenis van de Nederlandse mijnwerkers* [Amsterdam 1986]; L. de Graaf, *De kolenvoorziening van Nederland* [Haarlem 1943]; Z.W. Sneller, *Geschiedenis van de steenkolenhandel van Rotterdam* [Groningen 1946]; G. Brouns, *Uit de geschiedenis van Laura en Vereeniging* [Eygelshoven 1975]; P. Arnold, 'Laura en Julia. Een kleine geschiedenis van de Naamloze Vennootschap Laura en Vereeniging', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* (SSEGL) 50[2005]139-172.
4. *Enige Nederlandse Limburgers. Limburgs verval gedurende de laatste halve eeuw 1840-1860* [Maastricht 1892/93].
5. C.E.P.M. Raedts, 'Ir. Cornelis Lely en zijn betekenis voor de Nederlandse mijnbouwpolitiek in Limburg', in: *SSGEL* 21[1976], 28-82; J.P. Gribling, *Willen Hubert Nolens 1860- 1931. Uit het leven van een priester-staatsman* [Assen 1978]; J.C.G.M. Jansen, 'Industrie en mijnbouw in de beide Limburgen van 1839-1989', in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen* [Assen 1987]; B.P.A. Gales, *Delven en slepen. Steenkolenmijnbouw in Limburg, gedurende de 18^e en 19^e eeuw* [Hilversum 2004].
6. R. van Kamp, *De kolenvoorziening van Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog* [Amsterdam 1968].
7. P. Hermens, *Buitenlandse arbeiders in het Zuid-Limburgse kolendistrikt, in het bijzonder de rol van de Duitse arbeiders in de mijnen, 1900-1930* [Tilburg 1983] (scriptie); Evelyn de Roodt, *Oorlogsgasten, vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* Zaltbommel 1993].
8. *La Protestation du Limbourg Hollandais 1918-1919; Le Limbourg à la Hollande* [Ruremonde 1920].
9. M.A. van der Wijst, 'Het Belgische grafmonument te Heerlen. Herinnering aan een Ballingschap', in: *LvH* 27(1977), 22-26.

ALBERT POTZE (1898-1988), COMMUNISTENLEIDER IN DE MIJNSTREEK

Door Marcel Krutzen*

Ten tijde van de opbloeiende Limburgse steenkoolindustrie woonden er in Heerlen en omgeving veel mijnwerkers(gezinnen). Dikwijls waren zij katholiek. In sommige wijken echter verbleven betrekkelijk veel communisten, met name in de mijnwerkerskolonie Meezenbroek. Een van hen was Albert Potze, een markante Groninger. Over hem is weinig bekend. Vandaar dit artikel; een constructiepoging van zijn levensloop.¹

(Stam)gezin

Albert Potze² werd op 20 februari 1898 te Veerste Veldhuis (Vlagtwedde) geboren, een dorp in het zuidoosten van Groningen.³ Trijntje Mansens (1874-1956), een boerendochter uit Sellingen (Vlagtwedde), was zijn moeder. Ze was ongehuwd. Albert Huiting, boerenknecht en vechtersbaas uit Sellingen, was de vermoedelijke vader van Albert. Op 11 november 1897, op 24-jarige leeftijd, kwam hij tijdens een gewelddadig treffen te Sellingen om het leven.⁴ Vier jongemannen uit de gemeente Vlagtwedde hadden hem met knuppels ('bungels') onophoudelijk op zijn hoofd, rug, benen en armen geslagen. Wegens mishandeling met dodelijke afloop werden zij door de arrondissementsrechtbank te Winschoten tot gevangenisstraffen van twee tot vier jaren veroordeeld.⁵ Kleine Albert werd op de boerderij van de grootouders Mansens te Sellingen opgevoed.⁶ Moeder Trijntje trouwde op 9 mei 1903 met de arbeider Harm Potze (1882-1961).⁷ Potze erkende de kleine Albert als zijn zoon: vandaar de naam Albert Potze. Albert kon goed leren. Via zijn grootouders kreeg hij de kans middelbaar onderwijs te doorlopen.⁸ Klaarblijkelijk waren ze niet onbemiddeld. Welke type onderwijs hij genoten heeft, is mij niet bekend.

In Noord- en Oost-Groningen waren de (heren)boeren oppermachtig. (Land)arbeiders werden dikwijls uitgebuit. De kerken speelden geen grote rol van betekenis. Vanouds stonden de communisten achter de arbeiders.⁹ Reeds op jeugdige leeftijd werd Albert getroffen door de sociale ellende op het Groningse platteland. Hij koos partij voor de gemarginaliseerden en sloot zich aan bij de Communistische Partij Holland (CPH).¹⁰

Op 26 mei 1917 trouwde hij in Vlagtwedde met Roelfien Niemeyer (1895-1947), dienstbode van beroep.¹¹ Het paar vestigde zich in Vlagtwedde. Op 18 december 1917 werd een dochter geboren: Mina.¹² En op 9 maart 1920 een zoon: Harm.¹³

Communistisch mijnwerker

Begin twintigste eeuw waren er veel arbeiders nodig in de zich sterk ontwikkelende Zuid-Limburgse steenkoolindustrie. Ook werkzoekenden uit

andere Nederlandse provincies – vooral uit Drenthe, Groningen en Friesland – trokken naar het zuiden van het land. De bevolking in de Mijnstreek groeide explosief. Heerlen ontwikkelde zich tot het centrum van de Mijnstreek.¹⁴ De komst van al die 'vreemdelingen' – protestanten, socialisten en communisten – zorgden voor grote veranderingen in de plaatselijke gemeenschappen. Katholieke geestelijken en andere gezagsdragers vreesden een snel verval van de Limburgse samenleving. Een 'tegenoffensief' moest ingezet worden, onder meer door katholieke woningbouwverenigingen en arbeidersverenigingen op te richten.¹⁵

Ook Potze zocht zijn heil in de Mijnstreek.¹⁶ In december 1920 vestigde het gezin Potze zich in Meezenbroek; een arbeiderswijk op enkele kilometers afstand van het centrum van Heerlen.¹⁷ Meezenbroek groeide uit tot een 'door God verlaten dorp'; een wijk waarin betrekkelijk veel socialisten en communisten woonden.¹⁸ Zij vormden kleine maar hechte gemeenschappen; 'rode families'. Zij hielpen en steunden elkaar in voor- en tegenspoed.

Veel socialistische en communistische arbeiders werkten in de mijnen. Vaak was hun arbeidsplaats hoogst onzeker, vooral tijdens de crisisjaren. Mijndirecties maakten van de depressie gebruik om minder gewenste arbeiders – veelvuldig zieke, bijna invalide, buitenlandse, opstandige en strijd bare werkers – kwijt te raken.¹⁹ Communisten werden vaak als eerste ontslagen. Zij moesten dan gaan stempelen om zwartwerken te voorkomen.

Gedurende het tijdvak 1920-1930 was Potze houwer, dus ondergronds mijnwerker. Hij was in dienst bij de Staatsmijn Emma, een mijn in bedrijf sinds 1913. 'De Emma' lag in de Noord-Heerlense wijk Treebeek.²⁰ Ze was de op een na grootste steenkolenmijn van Nederland. Als overtuigd communist en CPH-propagandist probeerde Potze zoveel mogelijk aanhangers te winnen, bijvoorbeeld door het verspreiden van communistische lectuur onder mijnwerkers(gezinnen), hetgeen streng verboden was. Ook probeerde hij tevergeefs lid te worden van Provinciale Staten.²¹ Zijn inzet bleef niet onopgemerkt. Een groeiende groep arbeiders steunde hem door dik en dun. In 1929 werd Potze voorzitter van de afdeling Heerlen van de Communistische Partij Holland. Hij werkte onder meer samen met Duitse communisten in het grensgebied; leden van de Kommunistische Partei Deutschland (KPD). Later hielp hij communisten uit nazi-Duitsland naar Nederland te vluchten.²² Potze was actief lid van de Rode Hulp, een internationale organisatie die communistische vluchtelingen hielp.²³ Evenals andere communistische arbeiders in de Mijnstreek werd Potze scherp in de gaten gehouden door de (mijn)politie en douane. Sommige politiemannen hadden zelfs een volledige dagtaak aan het bespioneren van (vermeende) communisten.²⁴ Nederlandse douaniers bij 'De Locht' (Kerkrade) weigerden Potze en andere (vermeende) communisten de grens te laten passeren.²⁵ Het moge duidelijk zijn: communisten werden alom gewantrouwd en tegengewerkt. Op hen werd neergekeken. Als revolutionairen en ongelovigen zouden zij het heersende wereldlijke en kerkelijke gezag ondermijnen. Het 'rode spook' moest beteugeld worden.

Potze was een gestaald communist. Hij was goed van de tongriem gesneden en hanteerde een scherpe pen. Evenals zijn kameraden Hendrik Keesman en Lucas Hidding publiceerde hij in *Het woord van den mijnslaaf*, een bedrijfskrant. Hij verzorgde de column 'Spathoekje'. Zo schreef hij onder meer de satire 'Verhoord gebed van een vroom Lamberger' (1930): over een diepgelovige, naïeve, werkzoekende Limburger die zonder medische keuring mijnwerker werd.²⁶ Ook hielp Potze krantjes te verspreiden. Als communistenleider schuwde hij het geenszins tijdens openbare bijeenkomsten in Meezenbroek, Alsdorf (Duitsland) of elders stelling te nemen en kleur te bekennen. Veel katholieke Limburgers, mijnwerkers inclusief, beschouwden hem als een 'oproerkraaiër', een 'Hollander' met een 'grote mond'. Door sommigen werd hij de 'Stalin van Limburg' genoemd.

In 1930 werd houwer Potze door de directie van de Emma ontslagen.²⁷ Hij zou betrokken zijn bij het verspreiden van communistische lectuur in mijnwerkerskolonies. De inhoud van deze geschriften zou sociale onrust teweegbrengen en kwetsend zijn voor mensen met een christelijke geloofsovertuiging. Potze ontkende wat hem verweten werd, uiteraard. Over zijn ontslag stelde het communistisch Tweede Kamerlid Louis de Visser (1925-1941) kritische vragen aan de katholieke minister Reymer van Waterstaat (1929-1933).²⁸ De directie van de Staatsmijnen zou niet foutief gehandeld hebben, aldus Reymer. Van 'onduldbaar terrorisme' zou absoluut geen sprake zijn. Maar nee: Potze mocht de wegen en wooncomplexen van de Staatsmijnen niet meer betreden, ook niet om met straathandel in zijn levensonderhoud te voorzien.

Ondanks zijn ontslag liet Potze zich niet uit het veld slaan. Hij bleef zijn gedachtegoed trouw. In de jaren dertig heeft hij zelfs de Sovjet-Unie (Moskou) bezocht om tot Stalinist geschoold te worden. In 1932 was hij korte tijd propagandist in Eindhoven, Tilburg en Helmond.²⁹ In deze Brabantse industrie centra met tal van arbeiders trachtte hij de almaar toenemende werkloosheid ten gevolge van de wereldcrisis, de 'Grote Depressie', te bestrijden.

Onrust op tal van fronten

Vanaf 1931-1932 ging het snel bergafwaarts met de Limburgse steenkoolindustrie. Het buitenland wilde geen Nederlandse kolen meer. De grenzen gingen dicht. De arbeiders in de Limburgse mijnen werden opgejaagd om steeds meer productie te leveren. Kolen moesten goedkoper en de loonkosten omlaag. Veel mensen werden ontslagen en werkloos. Buitenlanders – onder meer Duitsers, Polen en Joegoslaven – hadden bij ontslag niets om op terug te vallen. Uit angst ontslagen te worden protesteerden de werkenden niet of nauwelijks. De mijnwerkers betaalden het gelag.³⁰ Niet alleen hun lonen daalden, ook de werklozensteun werd stukken minder. Na jaren van loonsverlaging lag het loon van een mijnwerker soms lager dan de uitkering van een werkloze. Mensen moesten de broekriem stevig aanhalen. De armoede nam gestaag toe. Erbarmelijke toestanden ontstonden. De regering trok zich bitter weinig aan van het lot van de (ex-)mijnwerkers.

De vakbonden traden niet krachtdadig op. In het diepste geheim, zonder ruggespraak, hadden bestuursleden van de katholieke en socialistische mijnwerkersbond onderhandelingen gevoerd met de minister van Sociale Zaken. Potze bracht 'de waarheid aan het licht' en trok ten strijde tegen 'het verraad aan de mijnwerkers': arbeiders moesten zich verenigen en gezamenlijk verzet bieden.³¹ Keiharde actie was geëist, en wel onmiddellijk. Op 23 februari 1935 organiseerde de socialistische Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond een tocht door de straten van Heerlen om aandacht te vragen voor de ellende waarmee de mijnwerkers(gezinnen) kampten. Potze bleef 'oproer kraaien'. Sociaal onrecht moest bestreden en mensen moesten mondig gemaakt worden. In 1934 werd hij na een vluchtpoging, in de woning van een partijgenoot te Meezenbroek, door rechercheur De Koning gearresteerd.³² Vervolgens werd hij in het Heerlense politiebureau aan de Akerstraat ingesloten. Opnieuw zou hij zich schuldig hebben gemaakt aan het verstrekken van 'opruimende communistische lectuur'. In Maastricht werd hij in het Huis van Bewaring in voorlopige hechtenis genomen. Na enkele dagen werd hij weer in vrijheid gesteld.³³

In 1935 werd Potze het eerste communistische gemeenteraadlid van Heerlen.³⁴ Veel mensen uit de 'rode kolonie' Meezenbroek hadden hun stem op hem uitgebracht.³⁵ Als raadslid zette Potze zich onder andere in voor welzijn en gezondheid van mijnarbeiders en werklozen. Ook streed hij fel tegen het nazisme. NSB'ers verafschuwde hij. Hun gedachtegoed was verdorven. Potze was er faliekant tegen dat NSB'ers wél en communisten niet mochten colporteren in Heerlen. Herhaalde malen botste hij met toenmalig burgemeester Marcel van Grunsven.³⁶ Potze was niet alleen een man van het woord, maar ook van de daad. Samen met kameraden hield hij een protesttocht door het centrum van Heerlen. Tijdens deze tocht vond elders in de stad een bijeenkomst van NSB'ers plaats. Hiervan was Potze op de hoogte. Op een gegeven moment sloeg de vlam in de pan: er ontstond er een massale vechtpartij tussen communisten en NSB'ers waarbij de plaatselijke politie niet of nauwelijks ingreep.³⁷

In 1937 werd Potze als raadslid opgevolgd door Barend Clever (1892-1966).³⁸ Vóór zijn aftreden was hij tijdens raadsvergaderingen al dikwijls afwezig. Inmiddels was hij ook partijbestuurder van de Communistische Partij Nederland (CPN) geworden (1936). In 1937 stelde hij zich namens de CPN kandidaat voor de verkiezingen van de Tweede Kamer. Gekozen werd hij echter niet (1938).

Gedurende de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939) maakte Potze deel uit van de Internationale Brigades.³⁹ Evenals tal van andere communisten uit binnen- en buitenland streed hij tegen het bewind van generaal Francisco Franco (1892-1975). Hij begeleidde onder meer Duitse Spanjegangers die via Groningen naar Heerlen waren doorverwezen. Hij ving hen op en hielp hen aan treinkaartjes richting Alicante.⁴⁰ Onder de schuilnaam 'Winter' verbleef hij als politiek verantwoordelijke c.q. 'verbindingsofficier' van de CPN in Albacete te Spanje (1937). Aldaar was hij een vraagbaak voor Nederlandse

vrijwilligers. Potze schijnt niet gelukkig geweest te zijn met zijn functie: hij had liever aan het front gevochten.⁴¹ Overigens, na thuiskomst in Nederland wachtten Nederlandse Spanjegangers vaak velerlei problemen, waaronder het verlies van het Nederlanderschap wegens het treden in vreemde krijgsdienst.

Potze werd niet alleen door politiemannen uit zijn woonplaats Heerlen 'bespioneerd', maar hij werd ook geschaduwed door functionarissen van de Centrale Inlichtingen Dienst (CID), voorloper van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), thans Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD). De CID beschouwde Potze als een 'subversief element'. Samen met tal van andere personen, waaronder kameraden uit Heerlen, belandde hij op een geheime lijst van links-extremistische personen.⁴²

Tweede Wereldoorlog

Op 10 mei 1940 brak voor Nederland de Tweede Wereldoorlog uit.⁴³ Al ras was Nederland door Duitse troepen bezet. Nazi's en communisten konden elkaars bloed wel drinken. Binnen de Mijnstreek kwamen betrekkelijk veel communisten in opstand tegen de Duitse bezetter. Illegaal werk was hen niet vreemd. Hiermee hadden zij reeds vóór de oorlog ervaring opgedaan. Zij beseften welk gevaar zij liepen. Vaak waren hun namen al bekend bij de Nederlandse overheid en de Duitse politie. Desalniettemin ontstonden overal kleine verzetskernen. Heimelijk verspreide krantjes en pamfletten spoorden mijnwerkers aan om sabotage te plegen, bijvoorbeeld door transportbanden te laten vastlopen. In een schuurtje nabij een boerderij in Meezenbroek werd stiekem verzetsblad *De Vonk* gestencild. Ook Potze was verzetsman in hart en nieren. Hij haatte het nazisme, was een felle antifascist. Evenals andere partijleden stond Potze op een opsporingslijst. Dit wist of vermoedde hij. Vrij snel was hij ondergedoken. De *Geheime Staatspolitie* (Gestapo) zocht hem, onder meer omdat hij de leiding had over illegale grensactiviteiten. De *Sicherheitspolizei* (Sipo) voerde in rap tempo verschillende arrestaties uit onder Zuid-Limburgse communisten en radicale socialisten. Op 24 september 1940 werd Potze samen met zeven andere Heerlenaren gearresteerd en gedetineerd. Later volgden tientallen andere communisten. Veel verder dan het maken en verspreiden van verzetskranten kwamen ze meestal niet. Pas met de komst, in 1943, van de Amsterdamse metaalarbeider Wim van Exter zou de organisatie van het communistisch verzet in Limburg veranderen. Veel gearresteerde communisten keerden nooit meer huiswaarts. Ze kwamen om in werk- of concentratiekampen. Potze moest voor een rechtbank in het Duitse Hamm (Ruhrgebied) verschijnen en werd tot gevangenisstraf veroordeeld. Hij heeft in Aken, Münster en zelfs in Dachau vastgezeten.⁴⁴ Op 29 april 1945 werd Dachau door Amerikaanse troepen bevrijd. Potze had de gruwelen van het kamp overleefd en vertrok naar Amsterdam. Zijn geest was niet gebroken: hij bleef communist in hart en nieren.

Een andere vrouw

Zoals gezegd was Potze getrouwd met Roelfien Niemeyer. Behalve Roelfien was er echter nog een vrouw in zijn leven, namelijk Harmanna (Manna) Zoet, geboren te Onstwedde (Groningen) in 1894. Zij was de dochter van een landarbeider in de veenkolonie en een vurig communiste. Harmanna was in 1918 te Onstwedde getrouwd met de (weg)arbeider Albert Dubbelboer, een (ex-)communist die verkapt werk voor de Duitsers zou hebben ge-

Jurrien Dubbelboer (1927-2012)

daan.⁴⁵ Het echtpaar had één zoon: Jurrien (1927-2012). Deze vond zijn vader maar een slappeling.⁴⁶ Evenals het gezin Potze woonde het gezin Dubbelboer in Heerlen. De families kenden elkaar. Net als Potze was Harmanna in de Heerlense politiek actief.⁴⁷ Ze deed veel om vrouwen politiek bewust te maken. Later zou Harmanna haar man voor Potze verlaten.⁴⁸ Tijdens WO II woonde zij samen met haar zoon in Amsterdam. In of omstreeks 1938 zou Potze naar Amsterdam vertrokken zijn. Waarschijnlijk woonde hij in Amsterdam met Harmanna samen, hij had althans een intieme relatie met haar. Tijdens Potzes gevangenschap in nazi-Duitsland werd Harmanna door het Solidariteitsfonds van de CPN ondersteund.⁴⁹

In 1947 overleed Roelfien Potze-Niemeyer onverwacht te Heerlen.⁵⁰ Enkele jaren later (1951) scheidde Harmanna in Maastricht van Dubbelboer.⁵¹ Een officieel partnerschap met Albert Potze stond niets meer in de weg. Op 6 januari 1953 trad Potze met Hermanna Zoet te Amsterdam in het huwelijk.⁵² Van haar ontving hij alle steun die hij nodig had voor zijn politieke werk.

Uit de CPN

Na WO II, tussen 1945 en 1949, vonden in het toenmalige Nederlands-Indië (Indonesië) 'politieone acties' plaats. Jurrien Dubbelboer, de stiefzoon van Albert Potze, weigerde als Nederlands militair naar Nederlands-Indië te vertrekken.⁵³ Als communist wilde hij niet strijden tegen Indonesische vrijheidsstrijders. Onopgemerkt verliet hij het troepenschip dat hem naar Nederlands-Indië zou brengen. Vervolgens dook hij bij communistische vrienden in Amsterdam onder. Jurrien werd illegaal. Later vluchtte hij naar de DDR, voormalig communistisch Oost-Duitsland. Bij zijn vlucht maakte hij gebruik van Albert Potzes ervaringen als 'Rode Helper'. In de DDR vroeg Jurrien politiek asiel aan. De DDR was daartoe bereid, mits de CPN schriftelijk zou verklaren dat Dubbelboer zuiver op de graat was. De CPN weigerde

dit echter te verklaren, omdat de partijtop in 1952 in ernstig conflict was geraakt met Albert Potze en zijn levenspartner Harmanna Zoet. Potze zou in Nederland voor de Sovjet-Unie hebben gespioneerd, dat werd althans beweerd. De CPN was doodsbang haar imago te schaden en vreesde verboden te worden. De CPN dwong Jurrien afstand te nemen van de handelwijzen van zijn stiefvader. Jurrien bleef zijn stiefvader echter trouw. Ten overstaan van de CPN-top weigerde hij zijn stiefvader af te vallen. In 1953 werd Albert Potze uit de partij gezet. Ofschoon dit herhaalde malen grondig onderzocht werd, heeft de BVD nooit bewijzen gevonden voor Potzes (vermeende) spionage. Sterker nog: de BVD heeft haar onderzoek voortijdig gestaakt wegens gebrek aan bewijs. Hevig teleurgesteld keerde Jurrien Dubbelboer terug naar Nederland. Hij meldde zich bij de Amsterdamse politie en werd door justitie tot een 'milde gevangenisstraf' van drie maanden veroordeeld. Hij werd door velen met de nek aangekeken en vond pas lange tijd na zijn ontslag uit detentie een vaste, betaalde baan. Op 23 december 1958 trad hij met Froukje Dijkstra in het huwelijk. Nadat zij overleden was, trouwde Jurrien met mevrouw A. (Tineke) de Vries. Dubbelboer jr. stierf op 15 juni 2012 in Delfzijl.⁵⁴ Mevrouw De Vries verblijft thans in een verzorgingstehuis te Appingedam.

Het kan bijna niet anders: Potze, een rechtgeaard communist, moet zijn roeyement als een vuistslag in zijn gezicht, als een grote teleurstelling, als een diepe vernedering ervaren hebben. Hij die zich altijd met hart en ziel had ingezet voor de CPH/CPN, werd door de partijleiding tot persona non grata verklaard, omdat hij in Nederland voor de Russen gespioneerd zou hebben, hetgeen niet bewezen was. Wat Potze na zijn roeyement is gaan doen? Op zijn persoonskaart staat het beroep van 'bureelambtenaar' vermeld.⁵⁵ Of hij dit beroep ook werkelijk heeft uitgeoefend kan ik niet achterhalen. In 1959 vestigde hij zich vanuit Amsterdam in Santpoort (Velsen).⁵⁶ In 1981 overleed zijn vrouw Hermanna (Manna).⁵⁷ Lange tijd was Potze goed ter been. Toen hij gebrekkig en bedlegerig werd, werd hij door familieleden verzorgd.⁵⁸ Op 23 juni 1988 is hij in Velsen overleden.⁵⁹ 'Bert was een antifascist van het eerste uur. Zijn leven stond in dienst van de arbeidersklasse', zo vermeldt zijn rouwkaart.⁶⁰

Anno 2014

Inmiddels schrijven wij het jaar 2014. De CPN bestaat niet meer. De partij werd in 1991 opgeheven en is opgegaan in GroenLinks. De Limburgse mijnen zijn al tientallen jaren gesloten.⁶¹ De 'pracht- en krachtwijk' Meezenbroek echter is nog altijd springlevend en staat nog steeds bekend als een 'rood bolwerk'.

* Marcel Krutzen (Heerlen, 1959) is amateur-historicus en publicist. Hij schrijft onder meer voor het historisch tijdschrift *Het Land van Herle* en voor *Sozio-SPH*, tijdschrift voor sociale en pedagogische beroepen.

Met dank aan: Roelof Braad, stadshistoricus te Heerlen; Erik de Graaf, historicus te Warffum (Groningen)⁶² en Harry Perton, historicus en medewerker van het Groninger Archief.

Noten:

1. Voor zover mij bekend bestaat er geen biografie over Albert Potze. Door gegevens uit verschillende bronnen met elkaar te combineren heb ik gepoogd een beeld te schetsen van zijn leven. Nader onderzoek kan dit beeld verfijnen.
2. Onderstaande genealogische gegevens zijn te traceren via: www.allegroningers.nl.
3. Groninger Archieven, Geboorteregister Vlagtwedde 1898, aktenummer 31.
4. Zie: <http://home.wanadoo.nl/willem.nijboer/potze/potze.htm> (geraadpleegd 13 maart 2013).
5. *Nieuwsblad van het Noorden* 26 december 1897. *Rotterdamsch Nieuwsblad* 8 januari 1898.
6. 'Ter nagedachtenis Albert Potze', in: *De Anti-Fascist*, [Rotterdam 1988] 3, 25.
7. Groninger Archieven, Huwelijksregister Vlagtwedde 1903, aktenummer 17.
8. 'Ter nagedachtenis Albert Potze', a.w., 25.
9. In Westerwolde, de streek waar Potze vandaan kwam, waren minder communisten actief dan in het oostelijke deel van het Oldambt (Beerta en Finsterwolde), waar de CPH tussen 1919 en 1940 erg sterk stond. Op het zand waren de boeren kleiner en de arbeiders vaak keuters met eigen lapjes grond en veelal ook wel wat vee. De tegenstellingen waren er veel minder groot dan op de klei, aldus Harry Perton, historicus en medewerker van het Groninger Archief, in zijn e-mail aan schrijver dezes d.d. 10 april 2013.
10. 'Ter nagedachtenis Albert Potze', a.w., 25.
11. Groninger Archieven, Huwelijksregister Vlagtwedde 1917, aktenummer 43.
12. Zie: <http://www.stamboomzoeker.nl/search.php?l=nl&fn=mina&sn=potze&m=1&bd1=0&bd2=2011&bp=&t=1&submit=Zoeken> (geraadpleegd 13 maart 2013).
13. RhH, Archief Gemeente Heerlen, Bevolkingsregister Heerlen 1910-1940.
14. Op 1 januari 1900 telde Heerlen 6312 inwoners, op 1 januari 1920 30.269, op 1 januari 1930 45.3000, en op 1 januari 1940 50.498. Zie: CBS Bevolkingsstatistieken.
15. In 1911 richtte Henri Poels, hoofdaalmoezenier van sociale werken, de katholieke woningbouwvereniging 'Ons Limburg' op. Steeds meer mijnwerkerskolonies worden gebouwd, geïnspireerd door de Engelse tuindorpen.
16. Waarschijnlijk waren er wervers actief in Oost-Groningen, want er gingen meer jongens uit die contreien naar Zuid-Limburg. Trouwens, ook Philips kreeg gedurende het Interbellum veel werknemers uit het noorden van het land, aldus de eerdergenoemde Harry Perton van het Groninger Archief (zie noot 6).
17. RhH, Archief Gemeente Heerlen, Bevolkingsregister Heerlen 1910-1940 en 1940-1967.
18. *Limburg Dagblad* 31 maart 1990.
19. Loek Kreukels, *Kolen en kompels De geschiedenis van de Nederlandse mijnwerkers* [Amsterdam/Brussel 1985], 115.
20. *Limburgsch Dagblad* 11 juli 1930.
21. *Limburgsch Dagblad* 23 februari 1927, 21 april 1931, 13 maart 1935.
22. A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog. Deel II* [Leeuwarden/Mechelen 1994], 981. Gertjan Desmet, *Weil Belgien ein demokratisches Land ist. De Belgische staat versus de Duitse communistische emigratie, 1933-1940* [Gent 2009], 25 e.v.
23. Ruud Weideveld, *Rode Hulp. De opvang van Duitse vluchtelingen in Groninger land. 1933-1940* [Groningen 1986], 107.
24. *Limburg Dagblad* 31 maart 1990.
25. *De Tribune* 19 januari 1934.
26. Digitaal archief SHCL: h2079839.stratoserver.net/shcl/index.php/blad/index (geraadpleegd 12 maart 2013).
27. *Limburgsch Dagblad* 11 juli 1930.
28. Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer: resourcessgd.kb.nl/SGD/19291930/.../SGD_19291930_0000457.pdf. (geraadpleegd 12 maart 2013).
29. *Limburgsch Dagblad* 20 februari 1932.
30. Loek Kreukels, a.w., 112 e.v.
31. *De Tribune* 4 juli 1934 en 29 april 1935.
32. *Limburgsch Dagblad* 12 september 1934.
33. *Limburgsch Dagblad* 17 september 1934.
34. *Limburgsch Dagblad* 23 oktober 1937.
35. S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme. Een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig* (Assen 1975), 115.
36. Marcel van Grunsven (1896-1969) was gedurende het tijdvak 1926-1961 burgemeester van Heerlen.
37. *Limburgs Dagblad* 31 maart 1990.
38. *Limburgsch Dagblad* 23 oktober 1937.
39. Zie: <http://socialhistory.org/en/collections/guides/spanish-civil-war-other-participants> (geraadpleegd 12 maart 2013).
40. Ruud Weideveld, a.w., 107.
41. Hans Dankkaart, Jaap-Jan Flinterman, Frans Groot, Rik Vuurmans, *De oorlog begon in Spanje. Nederlanders in de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939* [Amsterdam 1986], 98.
42. Door de CID opstelde lijst van links-extremistische personen: http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/RapportenCentraleInlichtingendienst1919-1940/data/IndexResultaten/IndexPersoon?reconstructieid=2232&persoon=ja&query_start=4201 (geraadpleegd 12 maart 2013).
43. A.P.M. Cammaert, a.w., 973 e.v.
44. E-mail Erik de Graaf, historicus te Warffum (Groningen) d.d. 21 maart 2013. De Graaf heeft langere tijd contact gehad met Jurrien Dubbelboer en diens vrouw Froukje. Jurrien was de stiefzoon van Albert Potze. Over Dubbelboer heeft De Graaf een artikel geschreven: *Jurrien Dubbelboer (1927-2012): Indonesiërweigeraar*. Zie: <http://erikdegraaf.blogspot.nl/2012/06/jurrien-dubbelboer-1927-2012.html>.
45. E-mail Erik de Graaf, a.w.
46. E-mail Erik de Graaf, a.w.
47. *De Tribune* 31 mei 1935.
48. Zie: http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/RapportenCentraleInlichtingendienst1919-1940/data/IndexResultaten/IndexPersoon?reconstructieid=2232&persoon=ja&query_start=1301 (geraadpleegd 13 maart 2013).
49. A.P.M. Cammaert, a.w., 1006.
50. *Limburgsch Dagblad* 27 oktober 1947.
51. Zie: www.genealogieonline.nl/stamboom-lanting/I39101.php (geraadpleegd 13 maart 2013).
52. Stadsarchief Amsterdam, Archief Gemeente Amsterdam, Bevolkingsregister, Gezinskaart Albert Potze, AO1232_0650_0001.
53. Zie: <http://erikdegraaf.blogspot.nl/2012/06/jurrien-dubbelboer-1927-2012.html> (geraadpleegd 12 maart 2013). Zie ook: Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog* [Amsterdam 2007].
54. <http://www.menseninq.nl/menseninqads/medium/NDC/20120621/15224298.jpg>.
55. Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) te Den Haag, Persoonskaart Albert Potze.
56. Stadsarchief Amsterdam, Archief Gemeente Amsterdam, Bevolkingsregister, Gezinskaart Albert Potze, AO1232_0650_0001.
57. 'In Memoriam Hermanna Zoet', in: *De Anti-Fascist* [Rotterdam 1982] 1, 7.
58. 'Ter nagedachtenis Albert Potze', a.w., 25.
59. Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) te Den Haag, Persoonskaart Albert Potze.
60. 'Ter nagedachtenis Albert Potze', a.w., 25.
61. In december 1974 ging de laatste mijn dicht: de Oranje Nassau (ON) I te Heerlen.
62. Erik de Graaf heeft een eigen bureau voor historisch onderzoek en journalistiek, Bureau Graafwerk genaamd. Zie: <http://www.bureau-graafwerk.nl>.

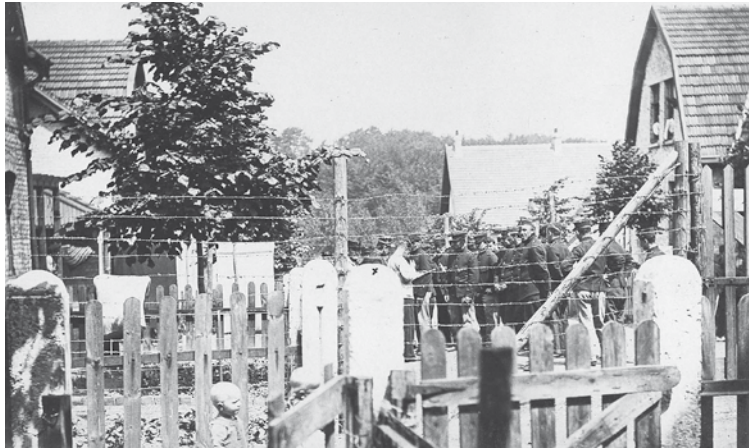
Deze opname toont de afsluiting op de hoek van de Merelstraat, ter hoogte van het 1^e pand familie Govert Schoormans in de Meesstraat.

De foto is genomen vanuit pand Meesstraat 25 waar de familie Jan Jongkind en later diens broer Arie Jongkind lang woonachtig zijn geweest. Rechts op de voorgrond het wachthuisje met toegangspoort.

Een tweetal opnames van de Merelstraat 1915. Deze opname is bijna identiek aan de vorige. Hier kan men echter goed zien dat ook de huizen van een hekwerk voorzien waren.

Overigens was kamp 'Eijgelshoven' gesitueerd in de Kerkradse wijk 'de Hopel' onmiddellijk grenzend aan de gemeente Eijgelshoven waar de mijn 'Laura' gevestigd was en 'de Hopel' gedeeltelijk omsloten werd door een mijnmuur.

Het bovenste deel van de afgezette Merelstraat in de Kerkradse wijk 'de Hopel' tijdens WO I

BELGISCHE VLUCHTELINGEN IN 'KAMP EIJGELSHOVEN' TE KERKRADE/HOPEL 1914-1918

Door Wim Nolten*

Tijdens de Eerste Wereldoorlog vluchtten tienduizenden Belgen (de schattingen lopen uiteen) naar Nederland, dat neutraal was gebleven tussen de strijdende partijen Duitsland en Frankrijk. Niet alleen de grote aanwas, maar ook de verzorging vormden vanaf half oktober 1914 al snel een groot probleem, zeker met de winter in aantocht. Dit werd nog erger toen in januari 1916 een dijkdoorbraak bij Marken zorgde voor stagnatie in de voedselproductie. Opvallend is overigens dat er na 1920 relatief weinig aandacht in de literatuur aan dit vluchtelingenprobleem geschonken werd.¹

Huisvesting

Ongeveer 2000 van hen werden in 'Interneringsdepots' ondergebracht, onder andere te Schaesberg/Leenhof en Kerkrade/Hopel. Door een beschikking van de overheid van 19 juli 1915 konden de gevluchte Belgen te werk gesteld worden in de mijnen Emma en Hendrik (Rumpen), Willem-Sophie en Wilhelmina, Oranje Nassau (Beersdal, Leenhof) en Laura en Vereeniging (Hopel). Zij vervingen de Oostenrijkse en Duitse mijnwerkers die onder de wapenen geroepen waren.² Voor de laatste mijn werden daarvoor in de wijk 'de Hopel', gemeente Kerkrade, de panden aan de Merelstraat 1, 3, 5, 7 en er tegenover 10 en 12 gerekwireerd en met prikkeldraad en een houten hekwerk afgezet. Aan de gevel van pand nummer 12 was in die tijd nog een uurwerk aangebracht.³ Een ansichtkaart uit die tijd vermeldt: "Verblijfplaats van Belgische Geïnterneerden (Mijnwerkers) te Eijgelshoven."

Elders in Limburg, bijvoorbeeld in Limbricht, werden zij gehuisvest in het dorp en tewerkgesteld bij landbouwers en een hoefsmid.⁴ In ons geval werden zij onder begeleiding tewerkgesteld in de handel en/of industrie, met name op de mijn Laura en Vereeniging. Het opsluiten was voor Nederland de gemakkelijkste oplossing: legering en bewaking waren niet duur en efficiënt.⁵ Tussen de Belgen en de Nederlanders ter plaatse was nauwelijks contact, zodat over hun leefomstandigheden weinig bekend is. Met andere bevolkingsgroepen hadden de Nederlanders wel contact. Toch trok men bij de staking van 1917 gezamenlijk met de Belgen op. Van 21 juni tot 2 juli vond namelijk een mijnwerkersstaking plaats waarbij de in Limburg geïnterneerde Belgische soldaten actief meededen, onder andere ook uit de 'witte Kolonie'.⁶

Verblijf

Over het leven in de andere kampen, onder andere Beersdal, is wel meer bekend over de dagelijkse gang van zaken die voor de andere kampen het-

zelfde moet zijn geweest. In de wijk Beersdal woonden verspreid enkele gezinnen die, onder voorwaarden, bepaalde vrijheden genoten en in leegstaande huizen werden gehuisvest.⁷ Een deel van 'Interneeringskamp "Beersdal"' was gesitueerd in de Amstelstraat.⁸ Kinderen van de daar gevestigde Belgische gezinnen konden zelfs vanaf begin 1916 een school bezoeken in café 'Wartburg' aan de Sittarderweg. Ook in de Schaesbergse wijk Leenhof werd onderwijs verzorgd wel door een Franse zuster en een Belgische onderwijzeres.⁹ Dit Waalse schooltje was eerst gevestigd in danszaal Timpe en later in een houten noodlokaal aan de Lotersbergweg.¹⁰

Ook hier was sprake van hoge prikkeldraadafrastering, bewaking, begeleiding van en naar de werkplek door militairen die voor velddienst ongeschikt waren. De kampementen lagen immers alle in de onmiddellijke nabijheid van de mijnen. Ten gevolge van een influenza-epidemie, de zogenaamde Spaanse griep, zijn een aantal personen overleden en begraven te Heerlen aan de Groene Boord, waar ook een monument voor hen werd opgericht.¹¹

Vertrek en achterblijvers

Na de beëindiging van de oorlog vertrokken de Belgen op 3 december 1918 uit Eijgelshoven, Schaesberg en Kerkrade-Spekholzerheide. 'Wij wensen hun een goede reis'; schreef pastoor Schatten van Schaesberg.¹² Van de toenmalige geïnterneerden bleven er echter twee achter te Eijgelshoven.¹³ Een van hen was Adolphe Remi de Meulemeester, geboren op 24 augustus 1891 te Zulte in Oost Vlaanderen (B) als zoon van Jules de Meulemeester en Marie-Louise van der Bauwhede.

Met ruim 81 jaren overleed hij te Heerlen. Hij woonde echter te Eijgelshoven in de Laurastraat 41 en werkte als elektricien op de ON I-mijn te Heerlen.¹⁴ Ruim twintig jaar na zijn naturalisatie tot Nederlander werd hij in december 1972 ter aarde besteld te Eijgelshoven. Op 29 jarige leeftijd trouwde hij in 1921 te Eijgelshoven met Maria Anna Gertrud Heckmann, een geboren en getogen Eijgelshovense (1888-1956). Hun zoon Robert Jules Gérard (1922-1983) werd hier geboren en samen met zijn vader genaturaliseerd in maart 1952.¹⁵ Robert was werkzaam als filmoperator. Naast zijn beroep als operateur in de 'Hollandia' bioscoop dreef Robert in zijn ouderlijk huis te Eijgelshoven een eigen fotozaak onder de naam 'Rotifoto'.¹⁶ In de carnavalstijd van 1956 onder Prins Jo I (Wolak), werd hij zelfs benoemd tot 'hoffotograaf' van K.V. Burgerlust.¹⁷ Aan dit typisch Limburgs folkloristisch gebeuren nam hij als lid van de 'Prinse Road' actief deel, en dat niet alleen als fotograaf...¹⁸

Net als zijn vader kwamen vele landgenoten hiernaartoe om een veilig heenkomen te zoeken. Nog een andere landgenoot, genaamd Anselme Picard, geboren in Bastogne in 1890, verbleef korte tijd hier. Hij was buizenmaker van beroep en woonde eveneens in de Laurastraat, Wijk A nummer 159 te Eijgelshoven met echtgenote Maria Huart. Zij kwamen in mei 1918 vanuit Kerkrade, lees Hopel, naar Eijgelshoven waar in datzelfde jaar hun dochter Eva Rosa geboren werd. Over zijn verdere levensloop is niets bekend.

Van de 38 in de Hopel gehuisveste Belgen zijn de namen en hun beroepen wel bekend; Emile Beaufort, verbandmeester; Leon Bosseun en Mich

Interneeringsdepot Hopel; Luitenant Willems op inspectie. Hopel 1918 Merelstraat: Luitenant Willems op inspectie bij de geïnterneerden Belgische soldaten. Deze opname toont op de achtergrond de panden Merelstraat 10 en 12. Let op de huisverlichting met carbidlamp.

Pirard, schilders; Jules Cuvebir, de al genoemde Adolphe de Meulemeester, Jos Poucourt, Eugene Simon en Georg Zaitat, elektriciens; Frans Dierichx, Cam(ille) Enghels, Jules Franeon, Hub Geradon, Guillaume Leghers, Horen Pecrenier, Edmond Poleunus, Vincent Tibbel en Achille Zorent, handlangers; Auguste Delmotte, Jules Dormans, Georg Duprez, Vitalis Fontaine, Antoine Fourman, Anselmus Picard en Edmond Zespire, mijnwerkers; Achille Evrard, Remi Harrard, Jan van Leemputten, Jules Matton, Louis Piessens, Ed Roulette, ajusteurs (bankwerkers); Jean Forward, Antoin Meinier, machinisten; Jacques Genêt en Peter van Ham, smeden; Alphons Mertens, schrijnwerker; Jos Vaessen en Ad Wilkin, schoenmakers en Karel Wille als stoker.¹⁹ Aan hun namen te oordelen meestal Walen en uiteraard Franstalig. Zij oefenden beroepen uit die in het mijnbedrijf graag gezien waren en ze waren gewild vanwege hun vakkennis. Van voornoemden werkte een deel ondergronds en een ander deel bovengronds aan het spoor. Deze laatste groep onder leiding van ploegbaas Frans Dierichx uit Antwerpen. Als opzichter fungeerde ene Herwig.

Het valt op dat er onder deze militairen, al dan niet gedeserteerd en/of afgesneden van hun eenheid, geen hoger opgeleiden waren, zoals artsen of advocaten. Zij zullen ongetwijfeld als subalterne of als opperofficieren hun

kaderplicht hebben gedaan, zoals elders in den lande waar wel meerdere intellectuelen aanwezig waren. Zij hielden zich bezig met het geven van onderwijs aan analfabeten en de organisatie van culturele activiteiten. Bij terugkeer in hun vaderland waren er nog tal van moeilijkheden te overwinnen, alsof ze nog niet genoeg ellende hadden meegemaakt...

* Wim Nolten is lid van de redactie van 'Het Land van Herle' en beoefenaar van de regiogeschiedenis.

Noten:

1. J. Laugs, *Belgische vluchtelingen in Nederland 1914-1918*. [Hoensbroek 1988] met uitgebreide bron- en literatuur opgaven [scriptie, gebruikt met toestemming auteur, waarvoor mijn dank].
2. *Ach lieve tijd, Twintig eeuwen Mijnstreek, de bewoners van oostelijk Zuid-Limburg en hun oorlogen*, deel 11, 262 (foto 259).
3. Bevestiging door mevr. Juliana Pihler-Bobeck (geboren 1895 Pusike (O), overleden 1983 Kerkrade).
4. John van Zuijlen, 'Limbricht', in: *Matrijs Kijkgids 2*, [Utrecht/Limbricht 1984], 12.
5. J. Laugs, a.w., Deel I, 3.4.
6. Bert Breij, *De mijnen gingen open, de mijnen gingen dicht*. [Amsterdam 1981], 56-61 (foto 59).
7. J. Laugs, a.w., Deel II, 2.2.
8. Jan Engelen, *Heerlen "een geheugen voor de toekomst"* [Heerlen 1995], 52 (foto Amstelstraat).
9. P.J. Schatten, *Uit Schaesberg verleden en heden* (transcriptie Emile Ramakers 1977, 48).
10. F.J.M. Wierds, *Geloven in Schaesberg*, [z.p.1975], 128.
11. M. v.d. Wijst, 'Het Belgisch grafmonument te Heerlen, herinnering aan een ballingschap', in: *LvH 29* [1977], 22-26, 22; C.J. Sijstermans, 'Het Land van Herle 1914-1918', in: *LvH 12* [1962], 89-90.
12. P.J. Schatten, a.w., 1977, 55.
13. W. Nolten, *De Hopel, ...een plekje apart* [Eygelschoven 1982], 118 (foto Merelstraat).
14. *Steenkool, Bedrijfstijdschrift van de Nederlandsche Steenkolenmijnen*, 1[1946] 4 (april), 98 (foto nr. 41).
15. W. Nolten, *Egelsers Luuj*, Deel III, 1900-1940, [Heerlen 2010], 362/363, 405.
16. H. Stams, e.a., *d'r Prins va Egelse*, [Eygelschoven-Kerkrade 1984], 123.
17. *Limburgs Dagblad* van 11 januari 1956; H. Stams, a.w., 39.
18. H. Stams, a.w., 138, 145 (op de foto de man met bril en sikje).
19. GAK, Archieven gemeente Kerkrade 1795-1946, inv. nrs. 2595, 2856/2857, 3280.

GEVALLEN DIENSTMEISJES ONGEHUWD ZWANGER IN DE 18DE EEUW

Door Frans Gerards en Wim Nolten*

In deze bijdrage worden de lotgevallen van een drietal dienstmeisjes beschreven. Het betreft Marie Maar, Maria Elisabeth Pappers en Anna Maria Douven. Alle drie waren ze in de 18de eeuw als dienstmeisje werkzaam in het rechtsgebied dat behoorde tot de Heerlense schepbank. De bron van informatie is dan ook het archief van de schepbank Heerlen dat zich bevindt bij Rijkheyt in Heerlen. Hun namen worden in dat archief vermeld, omdat ze een of twee keer ongehuwd zwanger waren geworden. Ten gevolge van die zwangerschap hadden ze een kind gebaar. Daarmee hadden ze de bestaande wetten overtreden. De gebaarde kinderen waren bastaarden of 'onegte kinderen'. En op zulke kinderen stond de gemeenschap niet te wachten.

Hoe het begon

Volgens Marie Maar begon het bij haar zo. Ze werkte als dienstmeisje bij Peter van Nuijs en Maria Gertruid Schepers. Vier en een half jaar had ze bij het echtpaar in huis gewoond. In augustus 1715 kwam Maria Gertruid Schepers te overlijden. Deze was nog maar nauwelijks veertien dagen dood en begraven of Marie werd lastig gevallen door Peter van Nuijs. Voortdurend zocht hij naar een gelegenheid om met haar 'vleeschelijk te converseren', dat wil zeggen geslachtsgemeenschap met haar te hebben.

Op vastenavond was Peter van Nuijs met zijn paard naar Aken geweest. Toen hij 's avonds thuis kwam, was het donker. Hij bracht zijn paard naar de stal en Marie Maar kwam met een lamp naar buiten om haar meester bij te lichten. Van die gelegenheid maakte Peter van Nuijs gebruik om met haar gemeenschap te hebben. In de maanden daarna ging dat gewoon verder. Nog zeker tien keer. Drie keer gebeurde dat in het bed van Peter van Nuijs, maar ook in het bed van Peters' vader en in de molen.

Marie Maar had moeite met wat er was gebeurd. Diverse keren had ze tegen haar meester geklaagd over wat voor leven ze samen waren begonnen, terwijl zijn vrouw nog maar zo kort geleden was overleden. Op de namiddag van de eerste zondag van augustus 1715 was Marie Maar alleen met Peter van Nuijs in huis. Ze vertelde hem toen dat ze zwanger van hem was.¹

En dan Maria Elisabeth Pappers. Zij was de dochter van Anthoon Pappers en Elisabeth Waelen en woonde in 1778 in Heerlerheide.² Ze was daar als meid in dienst bij Joannes Königsteijn en zijn vrouw Maria Magdalena Frijns.³ Joannes Königsteijn was een handelsreiziger die onder meer stoffen verkocht.⁴ Tijdens zijn handelsreizen, die hem tot in Holland voerden, liet hij zich vaak vergezellen door zijn vrouw en enkele familieleden uit Aldenhoven (Duitsland). In het najaar van 1777 behoorde ook de toen vijftwintig-

De Pappersjans Heerlerheide

jarige Maria Elisabeth Pappers tot het reizende gezelschap. Toen zij in november 1777 met haar meester en zijn vrouw in Heerlerheide terugkeerde, was ze zwanger. Joannes Königsteijn werd ervan verdacht de vader van het nog ongebooren kind te zijn.

De verdenking was onder andere gebaseerd op het volgende voorval. Op een zondagmorgen hadden

Joannes Königsteijn en zijn vrouw ruzie gekregen. Joannes Königsteijn had namelijk de vaste gewoonte om 's morgens vroeg op te staan. Op een zondagmorgen stond zijn vrouw een kwartier later op. Toen ze op zoek ging naar haar man betrapte ze hem op heterdaad in de kamer van Maria Elisabeth Pappers. Ze had toen tegen haar man en Maria Elisabeth Pappers gezegd: *'Vind ik u hier bij malkanderen!'*⁵

In mei 1778 baarde Maria Elisabeth Pappers een zoon die Joannes Mathias werd genoemd. Het kind werd te Heerlen gedoopt op 13 mei 1778. In januari 1783 bracht Maria Elisabeth Pappers een tweede kind ter wereld, weer een zoon. Hij heette Joannes Antonius. Op 6 januari 1783 werd het kind te Heerlen gedoopt.⁶

Anna Maria Douven was geboren en opgegroeid in Waubach.⁷ Op haar veertiende was ze als dienstmeisje gaan werken bij Joannes Bourmans in Nieuwenhagen. Bij hem had ze vijf jaar als meid gewoond en gewerkt. Daarna had ze een jaar bij Peter Pelsers gewoond en daarna twee jaar als dienstmeid bij zijn broer Merten Pelsers uit de Dorpsstraat.

In de periode dat ze bij Joannes Bourmans werkte, had ze een man leren kennen. Hij heette Joannes Mathias Keulaerts. Hij woonde dicht in de buurt van haar werkplek en was de zoon van Peter Keulaerts. Zowel bij Bourmans als later in het huis van Merten Pelsers had ze de gelegenheid gezocht om met deze man samen te zijn. Toen ze in 1779 ontdekte dat ze zwanger was, had ze drie keer met deze man *'vleeschelijk geconverseert'*.

In 1782 overkwam het haar nog een keer. Zij woonde toen in bij een zekere Catharina Haan. In die periode had ze contact met Reinier Jongen die in de Dorpsstraat van Nieuwenhagen woonde. Zijn ouders waren overleden en hij was getrouwd met Maria Catharina van der Heijden. Met hem had ze drie keer seksueel contact gehad. Dat gebeurde altijd bij hem thuis als zijn vrouw afwezig was. *'Van d'Eerste Rijse'* al was ze door hem bevrucht geweest.⁸

Ongehuwd zwanger en nu?

Toen Marie Maar op die middag van de eerste zondag in augustus 1715 aan Peter van Nuijs vertelde dat ze zwanger was, raadde hij haar aan de naam van iemand anders te noemen als vader van haar kind. Het zou het beste zijn als ze de naam van een vreemde passant zou noemen. Verder zou hij goed voor haar en haar kind zorgen, hun leven lang.

Maar Marie Maar kon en wilde dat niet. Ze wist trouwens niet wie ze als

vader van haar kind zou moeten noemen. Peter van Nuijs was immers de vader. Peter van Nuijs antwoordde haar toen *'dat hij liever jaer en dach met haer soude procederen als dat hij den naam voor de menschen soude hebben dat hij vaeder van het kind was'*.

Of Maria Elisabeth Pappers haar zwangerschap met Joannes Königsteijn heeft besproken, is onbekend. Bekend is wel dat zij ongeveer een maand vóór haar bevalling door Hans Peter Souren, een van de knechten van Joannes Königsteijn, naar een herberg aan de Maas tegenover Maaseik werd gebracht. De knecht had dat gedaan met een paard dat Joannes Königsteijn die dag *'op Meijsenbroek'* had gekocht.

Het is echter de vraag of Joannes Königsteijn wel de echte vader van haar eerste kind of van beide kinderen was. Volgens haar vader, Anthoon Pappers, was dat niet zo. Volgens hem was zijn dochter met fraaie beloften verleid door een man uit Holland. Die man had haar beloofd om met haar te zullen trouwen. Toen zijn dochter al twee kinderen ter wereld had gebracht, had deze man alsnog de intentie geuit om zijn belofte na te komen en de geschonden eer van zijn dochter te herstellen.⁹

Ook Maria Elisabeth Pappers zelf had als vader niet de naam van Joannes Königsteijn genoemd. Toen zij in mei 1778 haar eerste zoon ter wereld bracht, had ze tegenover de vroedvrouw *'in baerens wee'* de naam van een zekere Nicolaes Timmermans genoemd.¹⁰ Hij was een nietsnut en losbol en ze wist niet eens waar hij woonde.

Maar voor de luitenant drossaard van Valkenburg, Willem Daniël Vignon, en de Heerlense schepenbank bleef Joannes Königsteijn de verdachte vader. In het najaar van 1777 was ze namelijk met haar meester en zijn vrouw *'op koopmanschap naar Holland'* geweest. En toen ze in november met haar meester en zijn vrouw in Heerlerheide was teruggekeerd, was ze bevrucht en zwanger geweest. Bovendien waren ze ervan op de hoogte dat Joannes Königsteijn soms *'in 't heijmelijk'* met Elisabeth Pappers sprak.

Toen Anna Maria Douven tegen Joannes Mathias Keulaerts vertelde dat ze zwanger was, had hij beloofd om haar eer te redden. Hij zou met haar trouwen. Maar zijn ouders waren tegen dit huwelijk. Ze had hem daarna nog verschillende keren gevraagd om met haar te trouwen maar zijn vader wilde daar absoluut niets van weten. Daarna had Joannes Mathias Keulaerts Nieuwenhagen verlaten en was in militaire dienst gegaan.

Of Reinier Jongen was geïnformeerd over zijn vaderschap, is onbekend. Toen Anna Maria Douven in barensood de naam van de vader van haar tweede kind moest noemen, noemde ze de naam van Reinier Jongen in ieder geval niet. Als vader van haar kind noemde ze toen een zekere Joannes Joseph van der Heijden. Achteraf bleek dat ze die naam had verzonnen. Ze kende die man helemaal niet.

In aanraking met de justitie

De drie hierboven genoemde vrouwen kwamen tijdens hun zwangerschap en/of na hun bevalling in aanraking met de Heerlense schepenbank. De wijze waarop dat gebeurde was voor ieder van hen verschillend.

Marie Maar kwam in aanraking met de schepenbank, omdat Peter van Nuijs de daad bij het woord voegde. Hij spande een juridische procedure tegen haar aan vanwege laster. In november 1715 schreef hij een brief aan 'd'heeren schoutet ende schepenen der hooftbancq van Herlen'. In die brief ontkende hij de beschuldigingen van Marie Maar. Door haar lasterpraatjes, zo vond hij, werd zijn goede naam en faam door het slijk gehaald. Hij verzocht de schepenbank om Marie Maar op te dragen om met haar lastercampagne te stoppen.

Op Maria Elisabeth Pappers werd de aandacht van de schepenbank gevestigd door een brief van de heer N. Strens. De heer Strens was de drossaard van het graafschap Amsterrade. Op 29 maart 1778 liet hij de schout en schepenen van Heerlen weten dat op 11 maart 1778 in de heerlijkheid Brunssum een jongetje was geboren. Het kind was te vondeling gelegd. De gemeenschap zou moeten opdraaien voor de kosten die de verzorging van dit kind met zich zou meebrengen.

Verder schreef de drossaard dat het gerucht werd verspreid dat de moeder van het kind een zekere Maria Elisabeth Pappers zou zijn. Deze vrouw woonde te Heerlerheide bij een zekere Joannes Königsteijn. Gezegd werd dat deze Joannes Königsteijn ook de vader van het kind zou zijn. Op 14 maart zou de knecht van Joannes Königsteijn deze vrouw ergens naar toe hebben gebracht 'het gheene waarschijnlijk gebeurt is om dit feyt te bedecken'.

De drossaard adviseerde de schepenbank om deze knecht, die Hans Peter Souren heette, in ieder geval te verhoren. Waar was hij bijvoorbeeld op die veertiende maart met de vrouw naar toe gegaan? Verder adviseerde hij om enkele burens te Heerlerheide te verhoren. Zij zouden misschien kunnen vertellen of Maria Elisabeth Pappers 'bevrucht soude sijn geweest'.

Op Anna Maria Douven werd de schepenbank geattendeerd door de luitenant drossaard van het Staatse Land van Valkenburg, mr. Willem Daniël Vignon. Op 3 maart 1784 schreef hij een brief naar de schepenbank. In die brief vermeldde hij dat hij had gehoord dat een zekere Anna Maria Douven, die afkomstig was van Nieuwenhagen, als meid had gewoond bij een zekere Merten Pelsers. In 1779 was zij 'beswangert' geworden en op 29 maart 1780 had zij een kind ter wereld gebracht. Gevraagd naar de naam van de vader had zij de naam van Joannes Mathias Keulaerts genoemd. Het kind, een jongetje, had ze de voornamen van de vader gegeven. Hij heette daarom Joannes Mathias.¹¹

Hoe de luitenant drossaard aan deze informatie was gekomen, werd in de brief niet vermeld. Het meest waarschijnlijk is dat hij was geïnformeerd door de vroedvrouw die bij de bevalling aanwezig was geweest. Volgens artikel 88 van het uit 1656 daterende Ehtreglement waren alle vroedvrouwen namelijk verplicht om de geboorte van een bastaard binnen vierentwintig uur te melden bij de ter plaatse verantwoordelijke officieren.¹² En het door Anna Maria Douven geboorde kind was een bastaard. Dat was ieder kind dat niet uit een wettig huwelijk was geboren. En als een bastaard werd aangegeven, moest ook de naam van de moeder worden vermeld en het huis waar ze woonde.

Het Ehtreglement

Seks vóór het huwelijk? Tegenwoordig heel gewoon. Ongehuwd een kind ter wereld brengen? Voor sommige vrouwen nu nog soms domme pech, voor anderen een bewuste keuze. En voor wie 'domme pech' niet accepteert, is er nog de abortuskliniek. Maar in de 18de eeuw was dat totaal anders. Seks, relaties en huwelijk werden toen in de Staatse Landen van Overmaas streng gereguleerd door het zogenaamde Ehtreglement.

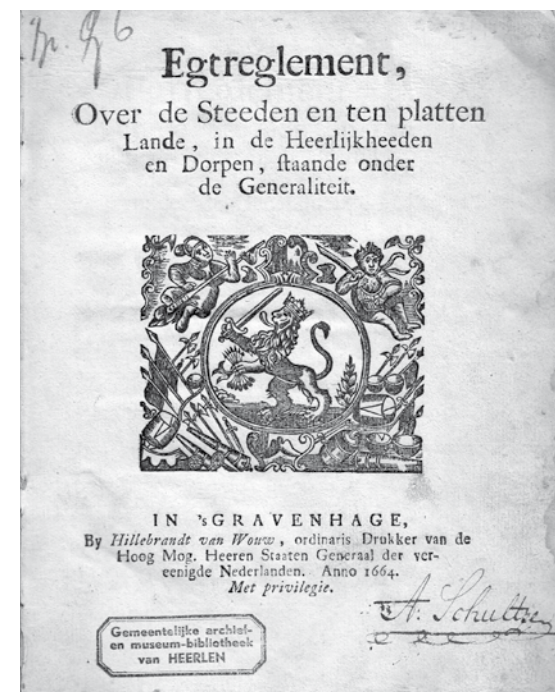
Dit Ehtreglement - de letterlijke titel luidde 'Ehtreglement, over de Steeden, en ten platten Lande, in de Heerlijckheeden, en Dorpen, staande onder de Generaliteit' - was op 18 maart 1656 door de Staten-Generaal der Zeven Verenigde Provinciën goed gekeurd. Echt effectief werd het pas na 1661 nadat het soevereiniteitsgebied tussen de Generale Staten en Spanje duidelijk was afge-

gebakend. In dit document werd de huwelijkswetgeving voor de zogenaamde Generaliteitslanden (Zeeuws-Vlaanderen, Staats-Brabant en de Landen van Overmaas) geregeld. Het reglement gold niet voor Maastricht. Deze stad behoorde namelijk niet tot de Generaliteitslanden. Het gold ook niet voor de overige gewesten in de Republiek, want elk gewest was autonoom en had zijn eigen huwelijkswetgeving.¹³

Wat het reglement duidelijk maakte, was dat in de Republiek grote waarde werd gehecht aan goed geregelde huwelijken. Iedere afwijking van het monogame huwelijk werd fel bestreden. Grof gezegd viel het reglement uiteen in twee delen: (a) artikelen die regels bevatten voor een geordend geslachtsleven binnen het huwelijk en (b) verbodsbepalingen voor een ongeordend geslachtsleven daarbuiten.¹⁴ De geest die het Ehtreglement uitademde was de geest van de tijd: een grote ondergeschiktheid aan alle gezag, in de eerste plaats aan dat van de staat.¹⁵

De strafbare feiten

Wat hadden, volgens het Ehtreglement, Marie Maar, Maria Elisabeth Pappers en Anna Maria Douven nu in feite misdaan? De drie hierboven genoemde vrouwen hadden seks gehad vóór het huwelijk. Volgens artikel 48 van het Ehtreglement was dat ten strengste verboden. Hierop stond een boete van veertig gulden. Met verzachtende omstandigheden en motieven werd géén rekening gehouden. Het kwam erop aan alle seksualiteit binnen de perken van het huwelijk te monopoliseren ten dienste van de voortplanting.¹⁶

Wie niet t'faamen
moogen trouwen,
ten opfichte van
Bloedverwanten.

In den eersten en sullen niet moogen trouwen eenige Afcendenten met haare Descendenten, te weeten, Ouders en Kinderen, opwaarts en neederwaarts gaande, *in infinitum*.

L V I.

Insgelijks niet Broeders met haare Susters, het fy van vollen of halven Bedde.

L V I I.

Ook geene Oomen met haare Nigten, dat is met haare Broeders of Susters Kinderen of Kinds-Kinderen en Descendenten; nog insgelijks de Moeien met haare Neeven, dat is met haare Broeders of Susters Zoonen, nog Kindskinderen of Descendenten, *in infinitum*, alsoo Oomen en Moeien ten respecte van haare voorschreeve Nigten en Neeven zyn staande, in plaate van Vader en Moeder.

L V I I I.

Wie niet moogen
faamen trouwen, ten
opfichte van Swaa-
gerichap.

En wat aangaat de graaden van affiniteit en Swaagerichap, alsoo den band des Huuwelijks door de gemeenschap des Beddens en vleeffelijke

L X X X.

Maar is het overspel begaan by een getrouwt Man met een ongetrouwde Vrouw, soo sal de Man als eereeloos en meenedig, met 'er daat sijn officie en staat verbeuren, indien hy eenige heeft en waar hy die onder onsen Lande heeft, en voorts incapabel verklaart worden, om eenige staat of officie onder ons gebied te moogen bedienen, en nog gecondemneert worden in de boete voor de eerste reise van honderd guldens; en daar in hem wederom vergrypende, in een boete van drie honderd guldens, en voorts na exigentie van faaken by bannissement of anders gestraft worden.

Penen tegens o-
verspel van getrouw-
de Mans met onge-
trouwde Vrouwen.

L X X X I.

(35)

L X X X V I I I.

En om te meerder deese ontugtigheeden te ontdekken, teegen te gaan en die te straffen, soo belaiten Wy ook alle de Magistraaten onder Ons Gebied staande, dat se alle Vroedvrouwen sullen beëedigen (haar den eed wel beduidende) van binnen vier en twintig uren na den geboorte eeniger Bastaartkindere, deselve aan haare te moeten aanbrenge de naam en de wooninge der Moeders, op dat de Officieren der Plaate, na qualificatie der Bastaardye, teegens foodanige procederen als by Ons hier geordonneert is, of de gemeene Regten meedebrenge, en sal daar van ook in het seldse voorgenoemd Boek tot koste als vooren notitie gehouden werden.

Ordre van de Vroet-
vrouwen, om aan
te geeven de Bastaart-
kinderen, daar van
sy kennis hebben.

L X X X I X.

Egtreglement 1656 artikel 55, 56, 57 en 58. Egtreglement 1656 artikel 80 en 88.

Maria Elisabeth Pappers en Anna Maria Douven hadden bovendien overspel gepleegd. Zij hadden immers seksueel contact gehad met een getrouwde man. Zowel Joannes Königsteijn als Reinier Jongen waren gehuwde mannen. Beiden waren ontrouw geweest aan hun echtgenote. En overspel tussen een getrouwde man en een ongehuwde vrouw was volgens artikel 80 van het Ehtreglement verboden. Zo'n man werd als 'eereeloos en meenedigh' bestempeld. Op dit vergrijp stond voor hem, als het bij een keertje bleef, een boete van honderd gulden. Bij herhaling volgde een boete van driehonderd gulden en eventueel verbanning.

Volgens artikel 81 werd ook de ongehuwde vrouw gestraft. De eerste keer dat het gebeurde, zou de overspelige vrouw een maand lang op water en brood worden gezet. Deed ze het daarna weer, dan kon ze voor 'vijftigh jaaren uyt den Lande gebannen' worden. Verder, zo bepaalde artikel 83, mochten overspeler en overspeelster nooit met elkaar trouwen, zelfs niet als de bedrogen echtgenote kwam te overlijden.

Met Maria Elisabeth Pappers was echter nog méér aan de hand. Zij werd er niet alleen van verdacht een bastaard te hebben gebaard, maar óók nog een bastaard die 'by eene incestueuse overspeelinge geteelt was'. Sprekend over een incestueuze relatie kon men maar één relatie op het oog hebben namelijk die tussen Maria Elisabeth Pappers en Joannes Königsteijn. Zonder dat met zoveel woorden te zeggen, verdacht men Joannes Königsteijn er dus van de vader te zijn van het eerste kind van Maria Elisabeth Pappers. Maar wat was er dan incestueus aan deze relatie?

Joannes Königsteijn was gehuwd met Maria Magdalena Frijns die in 1741 was geboren. Zij was de enige dochter van Johan Gerard Frijns en Anna Pappers.¹⁷ En Anna Pappers was een zus van Maria Elisabeths' vader Anthoon Pappers. Maria Magdalena Frijns was dus Maria Elisabeth Pappers' tante. Haar echtgenoot, Joannes Königsteijn, was haar aangetrouwde oom.

Uitgaande van deze genealogische data kan de relatie tussen Maria Elisabeth Pappers en haar aangetrouwde-oom Joannes Königsteijn alleen maar 'incestueus' worden genoemd als het begrip 'incest' door de luitenant drossaard zeer ruim werd opgevat. 'Incest' moet hij dan hebben gedefinieerd als geslachtsgemeenschap tussen verwanten. Anders gezegd: geslachtsgemeenschap van personen die met elkaar in een familiebetrekking staan. De vraag is dan waarop die ruime interpretatie van het begrip 'incest' was gebaseerd?

In artikel 55 t/m 64 van het Ehtreglement werden diverse voorbeelden van verboden relaties genoemd. Bijvoorbeeld: broer en zus, oom en nicht (niet in de zin van dochter van een broer of zus van de oom), man en schoondochter, vrouw en schoonzoon, man en de weduwe van een overleden broer, man en de stiefdochter of voordochter van zijn echtgenote, etc.

Uit deze voorbeelden blijkt dat in het Ehtreglement het begrip 'verboden relaties' inderdaad zeer ruim werd opgevat. Het ging om zeer uiteenlopende verwantschappen en zeker niet alleen om bloedverwantschappen. Ter ondersteuning van deze stelling halen we het voorbeeld van Anthoon Schoonbroodt aan. In 1726 werd hij door de Heerlense schepenbank veroordeeld omdat hij een seksuele relatie had gehad met Petronella

Quaedvlieg. Deze vrouw was de weduwe van zijn overleden oom, een broer van zijn vader. Van bloedverwantschap was in dit geval geen sprake. Toch werd ook hier gesproken van *'bloedtschande'*.¹⁸

En personen die zich aan dergelijke 'verboden relaties' schuldig hadden gemaakt, werden in artikel 68 aangeduid als *'incestueuse Personen'*. Kortom, het was het Echtreglement dat zo'n ruime interpretatie van het begrip 'incest' mogelijk maakte, ook al werd de relatie tussen nicht en aangetrouwde oom niet uitdrukkelijk als een 'verboden' relatie genoemd.

Gevolgen

Wat de gevolgen waren voor Marie Maar, hebben we in het schepenbankarchief niet kunnen achterhalen. Zeker is wel dat Peter van Nuijs alles bleef ontkennen. Volgens hem had Marie Maar voor de duur van vier jaar en een maand bij hem gewoond. Meer niet! Verder had hij van een zekere Michiel Moufferts nog gehoord dat het de moeder van Marie Maar was die bleef roepen dat hij haar dochter had *'beswangert'*.

Na de eerste zwangerschap van Maria Elisabeth Pappers werd door de schepenbank onmiddellijk een onderzoek ingesteld. Ze werd er, na de melding van de heer Strens, namelijk van verdacht haar kind in Brunssum te vdeling te hebben gelegd.

Het onderzoek werd verricht door twee Heerlense schepenen, J.B. van Cotzhuysen en J.L. Wintgens. Verhoord werden een meid en een knecht van Joannes Königsteijn. De meid was Catharina Bekkers en de knecht was Hans Peter Souren. Het onderzoek wees uit dat Maria Elisabeth Pappers inderdaad zwanger was. Maar *'gekraamt'* had ze nog niet. De conclusie was daarom *'dat dienthalven 't kind, soo te Bronshem gevonden is, niet van haer weesen kan'*. De vdeling in Brunssum had men namelijk aangetroffen op 11 maart 1778. En tijdens het onderzoek, dat plaats vond op 2 april 1778, was Maria Elisabeth Pappers nog steeds zwanger. Haar kind werd pas geboren in de eerste helft van mei 1778. Het was een jongetje dat Joannes Mathias werd genoemd. Hij werd te Heerlen gedoopt op 13 mei 1778.

Maar hiermee was voor de luitenant drossaard deze zaak nog niet ten einde. Maria Elisabeth Pappers had een *'ontugtig leeven'* geleid en een bastaard ter wereld gebracht.¹⁹ Bovendien een bastaard die, volgens de verdenking van de luitenant drossaard, het product was van een incestueuze en overspelige relatie. Het was dus zaak haar te vervolgen. De noodzaak hiertoe werd mede ingegeven door het feit, dat het voortbrengen van bastaarden in de bank van Heerlen erg was toegenomen.

Voor wat er verder met de vrouw moest gebeuren, somde de luitenant drossaard drie mogelijkheden op. De eerste mogelijkheid was dat zij - met bewijs - de naam van de vader zou noemen en zou zeggen waar deze woonde. De tweede mogelijkheid was dat zij met haar bastaard de bank zou verlaten. De derde mogelijkheid was dat ze de garantie zou afgeven, dat de opvoeding en verzorging van haar zoon niet ten laste van de bank of de armenzorg zou komen.²⁰ Tevens moest ze bereid zijn een boete van vijftig gulden te betalen.

Begin januari 1783 werd haar tweede bastaard geboren. Dit kind heette

Joannes Antonius en werd op 6 januari 1783 te Heerlen gedoopt. Voor de schout en schepenen van Heerlen was nu de maat vol. Tegen Maria Elisabeth Pappers werd - op bevel van de luitenant drossaard - maar liefst vier keer een bevel van *'civiele detentie offte Gijzeling'* uitgevaardigd.²¹ Voor de geboorte van haar tweede bastaard diende Maria Elisabeth Pappers zich op 28 april 1784 te verantwoorden tegenover de schout en schepenen van Heerlen.

Maar Maria Elisabeth Pappers was niet gek. Ze kneep er tussen uit! Toen de gerechts- of bankbode van de Heerlense schepenbank haar op 5 maart 1784 's avonds bij haar vader thuis wilde arresteren, vroeg Maria Elisabeth Pappers of ze in de alkoof nog even haar schoenen mocht aantrekken. Toen ze daarvoor toestemming kreeg, maakte ze van de gelegenheid gebruik om te vluchten.²²

Aan de dagvaarding gaf ze dus géén gehoor. Redden kon dit haar niet want, zo stond in de dagvaarding, bij afwezigheid zou ze bij verstek worden veroordeeld. Bovendien versterkte haar vlucht de verdenking zich schuldig te hebben gemaakt aan een *'incestueuse overspeeling'*.

Het was tenslotte Maria Elisabeths' vader, Anthoon Pappers, die het voor zijn dochter opnam.²³ Hij reageerde schriftelijk op de beschuldiging dat zijn dochter twee *'onegte kinderen'* ter wereld zou hebben gebracht. Hij liet de schepenbank weten dat de vrees voor gevangenschap zijn dochter had doen besluiten om te vluchten. Ze was naar Holland vertrokken met de bedoeling daar handel te drijven. Het voorjaar was voor haar handel namelijk het meest lucratieve seizoen. Daar in Holland zou ze ook de vader van haar kinderen ontmoeten. Hij zou met haar trouwen en zo de eer van zijn dochter herstellen.

Hij hoopte dat de schepenbank, met toestemming van de luitenant drossaard, in staat zou zijn de dagvaarding aan te houden. Zodra dat mogelijk zou zijn, zou zijn dochter dan voor de schepenbank verschijnen om verantwoording af te leggen over haar gedrag. En indien dat was vereist, was Anthoon Pappers bereid om de kosten die ondertussen waren gemaakt, te voldoen. De Heerlense schepen Van Craan gaf het verzoek door aan de luitenant drossaard. In hoeverre deze bereid was om aan het verzoek van Anthoon Pappers tegemoet te komen, is onbekend.²⁴

Voor Anna Maria Douven had de luitenant drossaard mr. Willem Daniël Vignon in een schrijven aan de Heerlense schepenbank van 3 maart 1784 geen goed woord over. Zij was een persoon die *'een ontugtig en hoere leeven'* had geleid. Ze trachtte de bank met *'onegte en Bastard kinderen'* aan te vullen. Gezien zijn ambt moest hij dit met waardige straffen bestrijden.

Om dat te kunnen doen, verzocht hij de schepenbank om Anna Maria Douven *'in civiele detentie off gijzeling'* te nemen. Ze kon dan tevens worden verhoord over de omstandigheden waaronder een en ander was gebeurd en over de door haar opgegeven namen van de vaders. Dan kon ook worden bepaald welke straffen ze door *'haar ontugtig leeven'* had verdiend.

Op dezelfde dag nog werd het verzoek door de Heerlense schepenbank gehonoreerd. Anna Maria Douven werd gearresteerd. Met haar kind, dat nog op borstvoeding was aangewezen, werd ze gevangen gezet in de ijsskoude gijzelskamer van de Heerlense Gevangentoren (nu: Schelmentoren).

Gevangentoren in Heerlen

In die Gevangentoren werd ze verhoord door de schepenen J.B. van Cotzhyuzen en J.L. Wintgens. Uit het verhoor bleek onder andere dat Anna Maria Douven met haar twee kinderen woonde en werkte bij een zekere Catharina Haan. Ze kreeg daar gratis kost en inwoning. Als tegenprestatie moest zij deze vrouw, die ziek was, verzorgen. Verder vertelde ze dat ze de vader van haar tweede kind, Reinier Jongen, nog wel eens was tegengekomen. Dat was vier weken na haar bevalling geweest. Ze was hem toen op de Lichtenberg tegen het lijf gelopen. Hij had toen tegen haar gezegd dat ze als vader de naam moest opgeven die ze ook tijdens haar barensweeën had genoemd, namelijk Joannes Joseph van der Heijden.

Tot slot wilden de schepenen weten of ze sinds haar tweede bastaard was geboren geholpen was om in haar levensonderhoud te voorzien, hetzij door de genoemde vader zelf, hetzij door vrienden of aanverwanten of door iemand anders. Neen, zo verklaarde Anna Maria Douven, ze had van niemand maar dan ook

van helemaal niemand ook maar de geringste steun gehad.

Op 19 maart 1784 werd tegen Anna Maria Douven door de schepenbank het vonnis uitgesproken. Ze verbleef toen al twaalf dagen in gijzeling met haar *'suijgende kind'*. Ze werd schuldig bevonden aan een verregaand *'ongebonden, ontugtigt en hoeragtig Leeven'*. Daardoor had ze twee onechte kinderen of bastaarden ter wereld gebracht. Het laatste kind zelfs van een getrouwde man!

Het lijkt erop dat ten aanzien van Anna Maria Douven toch enige mildheid werd betracht. Omdat ze al twaalf dagen in de gijzelskamer had doorgebracht, werd ze veroordeeld tot een verblijf van nog eens veertien dagen gijzelskamer. Tijdens dat verblijf werd ze op water en brood gezet. Na haar vrijlating moest ze binnen drie dagen met haar twee kinderen de bank hebben verlaten. Dat laatste kon worden voorkomen als de gegijzelde binnen drie dagen na haar vrijlating de garantie zou afgeven dat ze de zorg voor haar zelf en haar kinderen *'niet tot laste der gemeene Bank soude kunnen vallen'*. Verder zou ze kosten van deze gijzeling, zoals door de schepenbank zou worden vastgesteld, moeten betalen.

Beschouwing

Ofschoon we dat niet met cijfers kunnen onderbouwen, wordt hier het vermoeden uitgesproken dat zwangerschappen bij ongehuwde dienstmeisjes in de 18de eeuw, maar ook in de eeuwen daarna, regelmatig voorkwamen. Voor wat de 20ste eeuw betreft, wordt dit vermoeden bevestigd door een in 1942 gehouden enquête van de Belgische onderzoekster Nelly Verbeke.²⁵ In 1930 bijvoorbeeld waren 25 van de 63 kinderen die verbleven in de crèche van Notre Abri in Ukkel (België) van ongehuwde dienstmeisjes. In december 1940 was 70% van de kind-moeders dienstbode. In een opvangtehuis voor moeders van het Leger des Heils verbleven in 1939 68 ongehuwde moeders. Van die ongehuwde moeders waren er maar liefst 47 dienstbode. Bij de vrouwen die werden opgenomen voor venerische ziekten, scoorden de dienstboden of ex-dienstboden zeer hoog.

Uit de in deze bijdrage besproken voorbeelden is gebleken dat de dienstbode meestal de zwarte piet kreeg toegeschoven. De prijs voor een 'ongelukje' werd in de 18de eeuw, maar ook in de eeuwen daarna, voornamelijk betaald door de dienstmeid zelf. Zij kreeg de volle verantwoordelijkheid te dragen voor de zorg en opvoeding van haar kind of kinderen.

In sommige steden in de Republiek was dit ook expliciet zo geregeld. Werd bijvoorbeeld een Amsterdamse of Groningse dienstbode betrapt op seksuele handelingen met haar meester of diens zoon, dan ging hij vrijuit en was zij strafbaar. In Friesland en Zeeland kon een zwangere dienstbode géén procedure aanspannen tegen de verwekker van haar kind, wanneer deze tot het gezin van haar werkgever behoorde.²⁶

In het gunstigste geval ondervond het dienstmeisje enige steun van haar ouders of vrienden. Zo lijkt Maria Elisabeth Pappers steun te hebben gehad van haar vader. Anna Maria Douven kreeg kost en inwoning van Catharina Haan. Ze kreeg die steun omdat ze Catharina Haan verzorgde tijdens haar ziekte.

Van de samenleving had een dienstmeisje met een bastaard weinig te verwachten. Eerder werd ze gestigmatiseerd en voor hoer uitgemaakt. Ze liep zelfs het risico om door die samenleving te worden uitgestoten. Een bastaard mocht de gemeenschap namelijk geen cent kosten.

En de vaders? Gingen die vrij uit? Soms wel! Bijvoorbeeld als ze hun vaderschap glashard ontkenden en een juridische procedure opstartten zoals Peter van Nuijs had gedaan. Andere vaders knepen er tussen uit. Ze onttrokken zich aan hun verantwoordelijkheid door bijvoorbeeld dienst te nemen in het leger. Voor die oplossing had Joannes Mathias Keulaerts gekozen nadat zijn ouders hem geen toestemming hadden gegeven om met Anna Maria Douven te trouwen. Dat zelfde deed in 1735 een zekere Hubertus Moulen uit Welten nadat hij Catharina Meijers, die als dienstmaagd werkte bij Hubert Scheepers in Schandelen, tot twee keer toe zwanger had gemaakt en met een kind had opgezadeld.²⁷ In zijn geval liet de schepenbank wel beslag leggen op het kindsdeel van zijn erfenis. Hij mocht dat kindsdeel niet belasten, noch verkopen. Deze beslaglegging beoogde de aan Hubertus Moulen opgelegde boete veilig te stellen.

Maar niet alle vaders onttrokken zich aan hun verantwoordelijkheid. Neem bijvoorbeeld Cornelis Vorage die in Heerlen in de Schandelermolens woon-

de. Hij verwekte een zoon bij Barbara Maesen. Beiden waren ongehuwd. Cornelis Vorage was echter bereid om alimentatie voor zijn zoon te betalen. Hij betaalde twaalf rijksdaalders en de kleding van zijn zoon. Dat werd op 27 mei 1743 bij de Voerendaalse notaris Swildens officieel zo geregeld. Daar werd wel één voorwaarde aan gekoppeld. Als een van de ouders met iemand anders in het huwelijk wilde treden dan moest de andere ouder daarvoor toestemming geven.²⁸

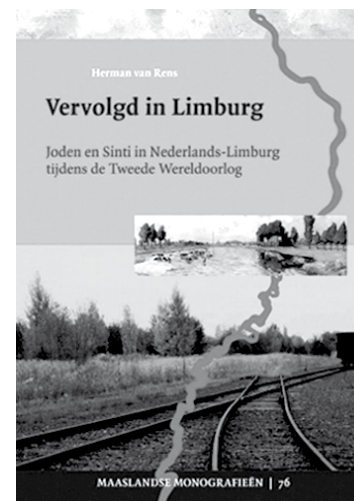
* Dr. F.M. Gerards en W. Nolten zijn beiden beoefenaars van de regiogeschiedenis en lid van de redactie van 'Het Land van Herle'.

Noten:

- Rijkshuyt Heerlen (RhH), Schepenbank Heerlen 1479-1796, inv.nr.: 2853.
- Maria Elisabeth Pappers was te Heerlen gedoopt op 24 november 1752. Zij overleed te Heerlen, 58 jaar oud, op 21 februari 1811. Zie: RhH, DTB.
- Genealogie van Königstein tot Königstein* [Amersfoort 2001]; W. Nolten, 'Ravachol', in: *LvH* 43[2011], 6.
- Te Heerlerheide woonde Joannes Königsteijn 'aan 't End'.
- Wie het levensverhaal van Joannes Königsteijn doorneemt, komt tot de conclusie dat hij niet helemaal van onbesproken gedrag was. Op 11 mei 1797 werd hij bijvoorbeeld ervan beschuldigd boven op zijn buurmeisje Elisabeth Jongen uit Heerlerheide te hebben gelegen en haar als hoer te hebben gebruikt. Zie: J.J.G. Albert, 'De dagtocht van Jan Königsteijn te Heerlerheide op 12 mei 1797', in: *LvH* 61[1993], 182.
- RhH, Schepenbank Heerlen 1479-1796, inv.nr.: 1205.
- Op 3 mei 1753 werd Anna Maria Douven te Egelshoven gedoopt. Zij was de dochter van Joannes Petrus Douven en Elisabeth Heutz. Het huwelijk vond plaats te Merkstein op 30 mei 1745.
- RhH, Schepenbank Heerlen 1479-1796, inv.nr.: 1258.
- RhH, Schepenbank Heerlen 1479-1796, inv.nr.: 1259.
- Het kind werd gedoopt te Heerlen op 13 mei 1778. Als vader wordt ook wel de naam van Joannes Timmermans vermeld. Zie: RhH, DTB.
- RhH, DTB, 29 maart 1780.
- Artikel 88 van het Echtegtement luidde: 'Orde van de vroedvrouwen, om aan te geeven de bastaardkinderen, daarvan sy kennisse hebben'. Zie: 'Echtegtement 1656 (Generaliteitslanden)', in: Cau Cornelis, *Groot-Plaacaetboek, vervattende de placaten, ordonnantien edicten van de Staten Generaal der Verenigde Nederlanden* [Den Haag 1664], deel 2, kolommen 2429-2448. Zie ook: C. Casier en Louis Crahay, *Coutumes du duché de Limbourg et des Pays d'Outre Meuse* [Bruxelles 1889], 341-390.
- P.J.H. Ubachs, 'Het Echtegtement voor de Generaliteitslanden in de eerste jaren', in: A.H. Jenniskens e.a. (red.), *Munsters in de Maasgouw. Archeologie en kerkgeschiedenis in Limburg* [Maastricht 1986], 213-228.
- Ubachs, Echtegtement, 220.
- Ubachs., Echtegtement, 220.
- J.M.W. van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem* [Meppel 1970], 261-262.
- Genealogie van Königsteijn tot Königsteijn* [Amersfoort 2001], 55-5; W. Nolten, 'Ravachol', in: *LvH* 61[2011], 182.
- RhH, Criminele Rol, deel 4, 16-2-1726.
- RhH, Criminele Rol, deel 9, 3-2-1779.
- RhH, Criminele Rol, deel 9, 3-2-1779.
- Dit kind werd te Heerlen gedoopt op 6 januari 1783. Zie: RhH, DTB.
- RhH, Criminele Rol, deel 9, 10-3-1784.
- Op 7 april 1759 pachtte Anthoon Pappers 'huys, hof, weijde en brouwerie tot Welten genaamt de Pin'. De verpachters waren Machile Pijpers en Joanna Margareta Dautzenberg. Zie: RhH, Notariële archieven, inv.nr.: 066, notaris L.G. Pelt, d.d. 7-4-1759, aktenr.: 42.
- Maria Elisabeth Pappers trad op 22 januari 1792 te Heerlen in het huwelijk met Bartholomeus Moenen (Moonen). Uit dit huwelijk werden nog vier kinderen geboren, twee jongens en twee meisjes.
- Diane de Keyzer, *Madame est servie' Leven in dienst van adel en burgerij* [Leuven 1995], 121.
- J. Poelstra, *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920* [Amsterdam 1996], 26.
- RhH, Criminele Rol, deel 5, 15-4-1735.
- RHCL Maastricht, Notariële archieven, inv.nr.: 4446, aktenr.: 61 (Archief notaris Swildens).

AANGESTIPT ...

Door Sander van Daal, Frans Gerards en Wim Nolten

Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Door Herman van Rens, proefschrift, [Hilversum 2013], 447 p., geïll., ISBN 978-8704-353-7. Prijs: € 39,-.

Ik zal 'n jaar of vier zijn geweest toen ik voor het eerst kennis maakte met het begrip 'jood'. Het was 1947. Ik woonde toen op de Meezenbroekerweg in Heerlen. Langs ons huis liep bijna dagelijks een lange, slungelachtige jongen met zwart golvend haar. Hij zal zo rond de tien of elf jaar zijn geweest en woonde een paar huizen verderop. Ik zie nog steeds de intrieste blik in zijn ogen. Mijn ouders zeiden dat hij een 'jood' was. Hij heette Levy.

Toen ik het boek van Herman van Rens in handen kreeg, heb ik het meteen open geslagen bij het 'Register van persoonsnamen' en gezocht naar de naam Levy of Levi. Deze naam komt in het boek inderdaad verschillende ke-

ren voor maar niet de Levy die ik me herinner. Niet zo vreemd overigens. Als hij in 1947 op de Meezenbroekerweg woonde, moet hij de jodenvervolging hebben overleefd. Maar wat zegt dat! Ik kan die intrieste blik in zijn ogen nog steeds niet vergeten. Die staat voor mij symbool voor alles wat de joden en 'zigeuners' in de oorlog is aangedaan.

Het boek van de Beekse huisarts Herman van Rens is een academisch proefschrift waarop hij in maart 2013 aan de Universiteit van Amsterdam promoveerde. Proefschriften zijn in de regel alleen interessant voor een kleine groep van ingewijden. Voor dit proefschrift geldt dat niet. Ofschoon ik weet dat het een utopie is, zou het eigenlijk door iedereen gelezen moeten worden. En in principe is dat mogelijk want het boek is buitengewoon goed leesbaar. Bovendien heeft Van Rens uitvoerig onderzoek gedaan waarbij geen archief aan zijn aandacht lijkt te zijn ontsnapt. Zeer indrukwekkend is dan ook de lijst van Limburgse slachtoffers die met naam en voornaam, geboortedatum en -plaats, adres en woonplaats, datum van arrestatie en deportatie en plaats en datum van overlijden worden vermeld. Het uitvoerige onderzoeksverslag dat daar aan vooraf gaat, is een zeer meeslepend verhaal geworden dat de gruwelen van de joden- en zigeunervervolging in Limburg zeer gedetailleerd uit de doeken doet.

In zijn 'Woord vooraf' zegt de auteur dat sommige personen de onbedwingbare neiging hebben om iets na te laten voor het nageslacht. Herman van Rens had die neiging. Met zijn onderzoek heeft hij aan het nageslacht tot in lengte van jaren duidelijk gemaakt hoe tijdens de Tweede Wereldoorlog in Limburg ongeveer duizend onschuldige mensen werden afgevoerd naar een gewelddadige dood.

Van Rens begint zijn verslag bij het begin. Van daaruit laat hij de werkzame ingrediënten zien die de Holocaust mede mogelijk maakten. Een van die ingrediënten was het antisemitisme. 'Afkeer van joden', aldus de auteur, 'was gebruikelijk en geaccepteerd in alle Nederlandse zuilen: bij katholieken, protestanten en socialisten. Zelfs de Maastrichtse socialistische voorman Willem Hubert Vliegen maakt zich daar indien hij daarmee voordeel kon behalen, schuldig aan. Dat neemt niet weg dat de verhoudingen tussen joden en bijvoorbeeld katholieken in Limburg op persoonlijk vlak vaak gewoon hartelijk waren.

Dat kan echter niet verhullen dat stereotypering en stigmatisering in dat vernietigingsproces werkzame ingrediënten waren en daarom intens verwerpelijk zijn. Een rechtvaardige samenleving kan zich daar niet afdoende tegen wapenen. De vernietiging van vele de onschuldige moslims in het voormalige Joegoslavië heeft dat recentelijk opnieuw duidelijk gemaakt.

De massavernietiging begon overigens vrij onschuldig, namelijk met tellen en registreren. In 1941 en '42 waren alle joden verplicht om zich in het gemeentehuis van hun woonplaats te laten registreren. De volgende stap was uitsluiting. Joden werden uitgestoten uit steeds meer sectoren van het openbare leven. In maart 1942 was het voor joden verboden om zelf auto te rijden. Uitsluiting werd gevold door beroving. In totaal werd voor een bedrag van tussen de 800 en 900 miljoen gulden van Nederlandse joden geroofd. Vanaf 2 mei 1942 moesten alle joden ouder dan zes jaar een gele ster zichtbaar op hun kleding dragen. Op niet navolgen hiervan stonden zware straffen, vaak met de dood tot gevolg.

In de loop van 1942 begonnen ook de arrestaties en deportaties, zogenaamd voor 'tewerkstelling in het oosten'. Een van de verzamelplaatsen was een school in Maastricht. Van daaruit ging het verder naar onder andere Westerbork. Voor velen was Auschwitz het eindstation. Hoe daar de 'Endlösung' definitief werd gerealiseerd wordt door Van Rens beschreven op pagina 150 en 151. In Auschwitz-jargon heette dit, dat ze 'door de schoorsteen' gingen.

De auteur is ook ingegaan op de vraag wat de Limburgers deden om de deportaties te voorkomen. Het was moeilijk om daar heldere uitspraken over te doen omdat hulp aan joden per definitie in stilte plaats vond. Onder de Limburgse bestuurders is wel degelijk verzet geweest door Duitse maatregelen te traineren en saboteren, maar erg indrukwekkend schijnt dit verzet niet te zijn geweest. Dat neemt echter niet weg dat er wel degelijk helden waren. Daartoe kan iedereen worden gerekend die met gevaar voor eigen leven joden liet onderduiken. Een van hen was de Heerlense dominee Gerard Pontier die onder andere een joods gezin in zijn huis opnam.

Een groot deel van de hulp aan joden werd niet door de Limburgers zelf gegeven. Het waren vaak relatieve buitenstaanders die dat deden. Protestanten die niet eens Limburgs spraken, sociaaldemocraten en communisten die door velen werden gewantrouwd en met de nek werden aangekeken. Dat waren die 'rooien'!

Het boek van Van Rens lees je niet in één adem uit. Maar het blijft je wel bij. Het maakt je stil, stemt tot bezinning en reflectie met als belangrijkste vraag of zoiets afschuwelijks nog eens kan gebeuren. Ik moet het antwoord daarop schuldig blijven. [FG]

De straatnamen van Maastricht hun herkomst en betekenis

Door Titus Panhuysen e.a., [Maastricht 2013], 350 p., geïll., ISBN 978-90-1581-16-8. Prijs: € 19,95.

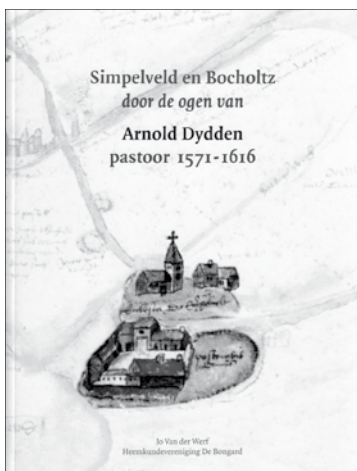
In het voorwoord geeft burgemeester Onno Hoes een toelichting op het tot stand komen van dit naslagwerk, namelijk ter gelegenheid van het 60 jarig- én het 150 jarig bestaan van de Kring Maastricht en het, inmiddels gepromoveerd tot Koninklijk, Limburgs Geschied-

en Oudheidkundig Genootschap (KLGOG).

Het naslagwerk is tevens voorzien van een voorwoord van Titus Panhuysen in zijn hoedanigheid van voorzitter van voormelde Kring. Hij verhaalt over de historische achtergrond en de totstandkoming van dit werk dat ruim tweeduizend straatnamen bevat. Echter met die beperking dat niet van *iedere* straat de herkomst duidelijk is. De diversiteit is dermate groot dat het team zich openstelt om correcties, aanvullingen, nieuwe kennis en waar nodig en noodzakelijk bronvermelding te verwerken in een latere publicatie (binnenstraatnamen worden daarbij niet opgenomen). Het samenstellend team bestond overigens grotendeels uit vrijwilligers die er bergen werk voor hebben verzet: Chapeau!

Het boek bevat diverse hoofdstukken: Algemeen; Maastricht, zijn ontwikkeling en straten; Moderne naamgeving vanaf 1851; Literatuur en Wijk- en buurtindeling. Maar liefst 64 van deze laatste worden beschreven met een deel over verdwenen en 'Mestreecher' straatnamen. Afgesloten wordt met een Index, het Colofon en een korte opsomming van de Participanten.

De voornoemde hoofdstukken worden, met (kleur)plattegronden, zwart-wit en kleurenfoto's in chronologische volgorde kort maar duidelijk beschreven (p. 11-21). De tekst is in zwart, de 'koppen' in rood, hetgeen verfrissend werkt en het geheel goed leesbaar maakt. Vanaf p. 23 (Wijk- en buurtindeling) volgen liefst 321 A4 pagina's vol met informatie en het geheel is voor iedere rechtgeaarde Maastrichtenaar een regelrechte aanwinst voor zijn of haar boekenkast. Op zaterdag 12 oktober 2013 vond de presentatie plaats, gevolgd door een 'live' uitzending met Titus Panhuysen op L1 televisie. Het is een goed voorbeeld voor al die gemeenten die (nog) geen eigen uitgave bezitten (bijvoorbeeld Heerlen). Zelfs kleinere gemeenten gingen Heerlen hierin voor... [WN].

Simpelveld en Bocholtz door de ogen van Arnold Dydden pastoor 1571-1616

Door Jo Van der Werf en Heemkundevereniging De Bongard. Uitgave: Heemkunde- vereniging De Bongard, [Simpelveld/Bocholtz 2012], ISBN 978-90-805883-0-1. Prijs: € 25,-.

'*Beter laat dan nooit*', luidt het spreekwoord, maar het boek is bijna twee jaar na de presentatie ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de vereniging nog een vermelding waard. Eind jaren '80 werd gestart met de transcriptie van een tweetal geschriften van de pastoors Dydden en Sougnez. Diverse personen hebben in de periode 1988-2012 hieraan moeizaam gewerkt en hun steentje bijgedragen totdat de werkgroep 'Dydden' het project ter hand nam. Voorheen was reeds een

kopie bewerkt door gemeentearchivaris Driessen (Kerkrade) en de recensent (p. 10).

Het resultaat van dit project is een fraai vormgegeven boekwerk van 421 pagina's, voorzien van een tweetal plattegronden in kleur. Het boek is verdeeld in twee delen. Deel I geeft de 'Achtergronden', 'Toponiemen' en de beschrijving van 'De Memorieboeken' (p. 13-94) en in Deel II staan de 'Transcriptie en vertaling' (p. 97-404). Verder is het boekwerk voorzien van registers en een literaturopgave (p. 405-420). Een ieder die zich bezighoudt met transcriberen, weet hoe moeilijk het is om zich in te leven in de persoon en de situatie waarin het geschrevene plaatsvond. Het is daarom toe te juichen dat dergelijke (naslag)werken het licht zien. Op zoek naar personen moet je echter zoeken op *folionummers recto/verso*, en dat is niet erg handig naast een paginering ongeveer in het midden van de bladzijde. Bijvoorbeeld: Jan Nyvelsteyn in den Beitel: Index Boek I, 162r, p.274, echter op p.409 niet vermeld. Het register van Boek II, ingepast in Boek I had het heen en weer bladeren kunnen voorkomen. Zeer handig zijn de vertalingen in onze taal, toegelicht door externe specialisten (p. 94).

Voor Simpelveld cum annexis en voor iedereen die over het leven tijdens de Opstand (De Tachtigjarige Oorlog) in deze regio geïnformeerd wil worden, een zeer waardevolle aanwinst. [WN]

Honderd. De scholen van het Bernadinuscollege

Door Leon Biessen e.a. (red.), [Heerlen 2013], 302 blz., geïll., ISBN 978 94 6228 137 0. Prijs: € 35,-

'*Honderd*' is een jubileumboek. Het gaat over het honderdjarige bestaan van het Heerlense Bernadinuscollege. Honderd jaar! Is er een school in Heerlen die dit na kan zeggen? Ik geloof het niet. En de Broederschool op de Molenberg dan? Die ook niet. Op honderd moet de Broederschool nog enkele jaartjes wachten. Het is vooral de fusiedrift van de laatste decennia geweest

waardoor menige Heerlense school vroegtijdig het loodje heeft gelegd. Ze hebben geen kans gehad om de honderd te halen. Bernardinus is wat dat betreft een echte uitzondering.

Bernardinus, met zijn markante gebouwencomplex aan de Akerstraat, is een Heerlens monument, een onderwijsgigant die in deze regio zijn weerga niet kent. Deze uitstraling heeft ook het jubileumboek '*Honderd*', een kleurige en rijk geïllustreerde pil van formaat die schoon aan de haak al gauw een kilo weegt.

Zo'n boek serieus bespreken en ook nog recht doen aan de uiteenlopende en zeer gevarieerde bijdragen is eigenlijk niet te doen. Ik beperk me daarom tot die hoofdstukken die het meest mijn aandacht trokken en dat is uiteraard de geschiedenis van de school. Dit is een subjectieve keuze die meer zegt over de belangstelling van de recensent dan over het boek, want '*Honderd*' is

allerminst een typisch geschiedenisboek. Het is veel méér dan dat. Het is een verpletterende collage van verhalen, indrukken, ervaringen, poëzie, foto's en nog veel meer. Wat niet wegneemt dat er voortdurend wordt terug geblikt en dus aan geschiedenis wordt gedaan.

'*Honderd*' is een creatieve coproductie geworden. Meer dan dertig auteurs, in het boek ambachtelijk aangeduid als 'makers', hebben eraan meegeewerkt. Onder hen bekende namen van oud-Bernardijnen. Jo Ritzen bijvoorbeeld die ooit het onderwijsministerie runde wat, opvallend genoeg, niet in zijn curriculum staat vermeld. Jo Mans, burgemeester van Enschede en Meerssen. Stijn Huijts, ooit directeur van Schunck en nu van het Bonnefantentmuseum.

Maar ook docenten en oud-docenten laten zich niet onbetuigd. De 'maker' Marcel Put, in '*Het Land van Herle*' geen onbekende, heeft maar liefst vier hoofdstukken voor zijn rekening genomen. Hij begint met een schets van het ontwakende marktdorp Heerlen waar op maandag 15 september 1913 vijftien jongens, de eerste lichten Bernardijnen, onwennig in de schoolbanken zaten. Vanzelf was dat niet gegaan. De oprichting van de eerste hbs in Heerlen had namelijk nogal wat voeten in aarde gehad. Een van de vele obstakels was dat men niet over voldoende bevoegde leraren beschikte. Dus moesten er door de paters, de Franciscanen die met de oprichting van de school waren belast, de nodige onderwijsaktes worden behaald. Om voor voldoende niveau te zorgen werd er een voorbereidende klas opgericht, in de volksmond de VK genoemd, een aparte vorm van lager onderwijs die gescheiden was van de rest.

De kop was eraf. De school kon gaan groeien. Gestage groei van het leerlingenaantal, uitbreiding met een middelbare handelsschool, een Latijnse klas, in 1930 het gymnasium, de oprichting van verschillende dependances en *last but not least* uitbreiding van de leiding, het management zoals dat tegenwoordig wordt genoemd.

Je kwam er overigens niet zo maar op. Je moest echt van goeie huize komen. Een hele dag toelatingsexamen in de vakken Nederlands, rekenen en Frans. Tot ongeveer 1970 is dat zo gebleven. De discipline op school was strak, zeer strak. Dat was toen trouwens overal zo, zowel binnen als buiten de school. Een normale schooldag begon met een heilige mis in de schoolkapel. School van maandag tot en met zaterdag. Na school meteen naar huis om huiswerk te maken. En wee je gebeente als je op straat werd geatrapeerd. Dat werd niet alleen gecontroleerd maar daar stond ook straf op: *Schwere Wörter* of een tekst van Goethe uit je kop knallen!

Ja, gedurende die honderd jaar is er wel erg veel veranderd. De leerlingen van toen zouden in de school van nu bloot staan aan een complete en voor sommigen misschien zelfs dodelijke, cultuurschok.

'*Binden en Bouwen*' met als ondertitel *Tijdschrift Uitgegeven door de Leerlingen van "St. Bernardinus"* verscheen voor het eerst in 1933. Het is het oudste schoolblad van Nederland. Een unicum dus! Koos Linders, tevens eindredacteur van '*Het Land van Herle*', bespreekt de rijke en markante geschiedenis van dit blad. Onder leiding van pater Amatus de Jong ofm nam het tijdschrift tijdens de bezetting geen blad voor de mond. Het nazisme werd hard en ondubbelzinnig veroordeeld. Het blad kreeg in 1941 dan ook een verschijningsverbod. Het was pater de Jong helaas niet vergund de wedergeboorte van het blad in 1945 nog mee te maken. Hij overleed op 26 juli 1942. Ondertussen kreeg de school een nieuwe naam en een chique: Sint Bernardinus College! En *B en B* hervatte zijn taak als schooltijdschrift.

Amber-Helena Reising en Ruud van Megen hebben de geschiedschrijving van het blad aangevuld met een blik in de keuken. Een komen en gaan van redactieleden, veel knip en plakwerk, aangeleverde stukken vol met spelfouten, reacties van lezers die de redactie zelf verzon en vergaderen in een afgedankt hok op zolder. Na zo'n roemrucht oorlogsverleden is *B en B* na de oorlog gelukkig weer een gewoon, puberaal schoolblad geworden dat soms de grootste moeite had om het hoofd boven water te houden. Alles mocht, aldus de 57-jarige Ad Fransen, ooit redacteur van het blad. Alleen seks was taboe.

Wat de poëzie betreft werd mijn aandacht getrokken door Leo Herberghs, journalist, bekend dichter en oud-leerling van het gymnasium. Op pagina 144 staat zijn gedicht '*mijn school*'. De eerste twee regels: '*het kwam mij voor / dat ik op school was*'. Ja, hij was er. Maar met zijn gedachten waarschijnlijk meer buiten de school, in de natuur, dan binnen de school. Voor de wat gevoeliger naturen was Bernardinus dus ook een plek om weg te dromen. Hij zal vast en zeker niet de enige zijn geweest. Dat kon je natuurlijk je einddiploma kosten. Maar ik geloof niet dat Leo Herberghs het zover heeft laten komen. [FG]

Adel en ridderschap in Gelderland, tien eeuwen geschiedenis

Door Coen O.A. Schimmelpenninck van der Oije e.a. (red.), [Zwolle 2013], 384 p., geb. en in kleur geïll., ISBN 978-90-663-0450-5. Prijs: €39,95.

Bij W-books verscheen in 2013 het boek *Adel en Ridderschap in Gelderland, tien eeuwen geschiedenis*. Het is een omvangrijk boekwerk over de adelsgeschiedenis in Gelderland sinds de tiende eeuw en is het twaalfde deel in de reeks Adelsgeschiedenis dat wordt uitgegeven onder auspiciën van de Stichting Werkgroep Adresgeschiedenis (www.adelsgeschiedenis.nl).

Dertien auteurs beschrijven de historie die begint in de Noormannentijd en die doorloopt tot in het midden van de twintigste eeuw toen de adel nog een grote rol

speelde in het openbaar bestuur. De vele buitens tonen de rijke historie tot op de dag van vandaag aan. De Gelderse Ridderschap, die het initiatief namen tot het laten samenstellen van deze publicatie, houdt zich nog altijd intensief bezig met het cultuurhistorisch erfgoed in Gelderland.

Een hoofdstuk werd gewijd aan de ridderschap van het Overkwartier in de periode 1540-1795. Het hertogdom Gelre omvatte tot in de laatste jaren van de zestiende eeuw niet alleen min of meer de huidige provincie Gelderland maar ook grote delen van Noord- en Midden-Limburg tot aan Nieuwstadt en van Kreis Kleef, Viersen en Heinsberg. De oorsprong van de graven van Gelre moet worden gezocht bij hun voorgangers, de heren van Wassenberg. De *Annales Rodenses* zijn een voornamelijk bron wat betreft de afkomst van de graven, mede door de verwantschap van Ailbertus, de stichter van Rolduc met de heren van Wassenberg die zich in de elfde eeuw vanuit Vlaanderen in Wassenberg en Kleef vestigden. Het voert te ver om de gehele inhoud van het boek door te nemen, maar bovenstaande relaties en de familiebanden met de adel uit onze regio maken dit boek ook zeer interessant voor belangstellenden in de adelsgeschiedenis. [SVD]

Geconfisqueerd als 'vijandelijk vermogen' Het dossier Limburgse kastelen

Door Lou Heynens, [Valkenburg aan de Geul 2013], 126 p., geïll., ISBN: 978-90-79444-12-0. Prijs: € 17,50.

Gezien zijn eerdere publicaties, waaronder *Kastelen in Zuid-Limburg* [2006] en *Adel in 'Limburg' of de Limburgse adel* [2008], was Lou Heynens de aangeezene persoon om dit vrijwel vergeten maar nog steeds gevoelige onderwerp onder het stof vandaan te halen. In Limburg werden na de bevrijding namelijk ongeveer 22 kastelen en de daarbij horende landgoederen door de Nederlandse Staat geconfisqueerd als vijandelijk vermogen. Van die 22 kastelen lagen er maar liefst 13 in Zuid-Limburg! Daaronder bekende na-

men als kasteel Amstenrade, Mheer, Neuburg, Puth, Rivieren, Vaalsbroek en Schaesberg.

Ofschoon de doelstelling van het onderzoek niet expliciet wordt beschreven, worden de grenzen van het onderzoek wel expliciet vermeld. Deze werden tijdens het onderzoek bepaald door wat er nog over deze naoorlogse periode in de archieven te vinden was. En dat viel vies tegen. De auteur kwam tot de teleurstellende en beschamende ontdekking dat nogal wat belastende stukken uit de verschillende dossiers waren verdwenen. Welke belangen hiermee werden gediend en wie hier de hand in heeft gehad, bleef ook voor de auteur een raadsel. Het zou alleszins de moeite waard zijn om dit nader te onderzoeken.

Gezien de hierboven genoemde beperkingen bleef het onderzoeksresultaat steken in een verkenning. De onderste steen kon niet boven worden gehaald. Voor de geïnteresseerde lezer maakt dit het boek overigens

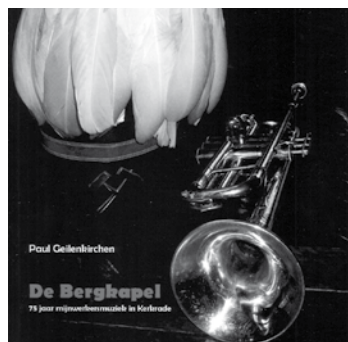
niet minder interessant. Het is bijvoorbeeld verrassend om te ontdekken hoe zeer de 'Limburgse' adel door bloedverwantschappen was verbonden met de Duitse adel, hoe er in vrijwel iedere adellijke familie lieden te vinden waren die onverbloemde nazisympathieën hadden of zelfs collaboreerden met de bezetter en hoe tijdens het naoorlogse proces van zuivering en 'ontvijding' alles uit de kast werd gehaald om zichzelf van alle blaam te zuiveren. Het beschikbare relationele netwerk van 'machtige vrienden' speelde daarbij vaak een doorslag gevende rol.

Deugde er dan niets van de 'Limburgse' adel? Dat kan niet worden gezegd. Wat dat betreft wordt het beeld door de auteur enigszins bijgesteld door een plaats in te ruimen voor de Belgische graaf Raphaël de Liedekerke de Pailhe, heer van kasteel Eijsden. Zijn verzet tegen de bezetter, onder andere door onderdak te verlenen aan joden en tal van gevluchte Franse krijgsgevangenen, kostte hem uiteindelijk de kop. Op 9 oktober 1943 werd hij geëxecuteerd. De vraag die dan rest is of hij de enige is geweest. Zijn er niet meer van die voorbeelden te vinden? Indien ja, dan zou dat het bedroevende beeld dat door de auteur van de 'Limburgse' adel in oorlogstijd wordt geschetst enigszins kunnen bijstellen. [FG]

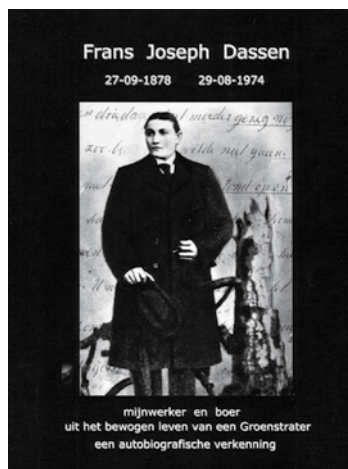
De Bergkapel. 75 Jaar mijnwerkersmuziek in Kerkrade.

Door Paul Geilenkirchen, [Kerkrade 2013], 110 p., geïll., ISBN 9789461937544. Prijs: € 19,95.

In deze gebrocheerde uitgave beschrijft de auteur, met assistentie van zijn dochter, uitgebreid het wel en wee van het muziekkorps van de Domani-ale mijn in Kerkrade: De Bergkapel. Haar einde kwam met het beëindigen van de koolwinning in de oudste mijn van Limburg: 'de Hollendsje Koel'. Haar opheffing verliep 'Sang - und Klanglos' via het informatiebord in het kleed-

lokaal. Voor de muzikale geschiedenis van de mijn-muziek, speciaal in Kerkrade, werden foto's en verhalen wel vastgelegd. Het bevat ook een stuk 'Oral History' van zes oud-muzikanten. Een groot aantal opnames werd vastgelegd. Helaas ontbreekt een personenindex op dit-ruim 110 pagina's tellend werk. Niettemin, voor liefhebbers van dit muziekgenre is het een welkome aanvulling. Voor dirigenten/directeuren raadplege men dan ook 'unbedingt' het standaardwerk van Harry Strijkers, *Dirigenten in Limburg* [Sittard 2010], waarin onder andere over Pierre Smeets en Egidius Joseph Gerards (p. 315, 132) te vinden is. De terechte uitdrukking: 'Tswai man, inne verain' heeft dit Kerkraadse fenomeen getypeerd, 75 jaar lang... [WN]

Frans Joseph Dassen (27-09-1878 - 29-08-1974), mijnwerker en boer; uit het bewogen leven van een Groenstrater, een autobiografische verkenning.

Door Sjef Dassen, Wiel Dassen, Pieterjo Schmitz en Jo Vek, uitgegeven in eigen beheer, [Landgraaf 2013], 200 p. Prijs € 45,-. Te bestellen via e-mail adressen: w.j.dassen@online.nl en piet.schmitz@planet.nl.

De vier auteurs, neven van Frans Joseph Dassen, namen in 2010 het initiatief om het levensverhaal van hun grootvader *in extenso* uit te geven. Zij vulden het geheel aan met foto's, genealogische en historische feiten en lieten voor het overige opa aan het woord.

Sjefke Dassen schreef in 1968 op 90-jarige leeftijd zijn belevenissen op in een 'dag'-boek dat bewaard bleef voor het nageslacht. Bewust werden er geen grammat-

icaal verbeteringen aangebracht om geen afbreuk te doen aan het verhaal van opa Sjefke.

Het is een interessant *tijdsdocument* over een periode vanaf pakweg 1891 tot aan de jaren vijftig van de vorige eeuw (p. 5-106). De overige pagina's bevatten familiefoto's die soms wat beter gescand hadden mogen zijn (p. 107-176). Voor het overige zijn er naast het trouwboekje van Frans Joseph Dassen en Anna Peters, kopieën van akten van koop/verkoop opgenomen. Het boek is vooral bedoeld voor de familie en 'Groenstraters', hetgeen ook duidelijk merkbaar is. Er is een verantwoording van gebruikte bronnen (p. 200). Jammer genoeg mist het boek een thema-, plaats- en personenindex en een titelpagina. [WN]

De Nieuwstraat van Flattestraat tot Nieuwstraat.

Door Hein Bisschops en Hein Giesen, [Hoensbroek 2013], Hoensbroekse Monografiën 2, 64 p., geïll., ISBN 978-90-79766-10-9. Prijs: € 6,95. Verkrijgbaar bij Heemkundevereniging Hoensbroek en de plaatselijke boekhandel.

In een met meer dan 100 foto's gelardeerde uitgave wordt de Nieuwstraat in Hoensbroek op 64 pagina's beschreven. De straat staat voor het eerst vermeld in 1526 (bronvermelding is onvolledig vermeld) met het pejoratief Flattestraat. Onwillekeurig dringt zich de vergelijking op met Hoerenkoel (Eygelshoven), Uilegats (Heerlen), Keutelenbeek (Beek). Later, althans in 1890, heet zij Nieuwstraat en was/is een belangrijke verbinding tussen Hoensbroek en Heerlen. Er volgt een uitgebreide beschrijving van de boerderijen, huizen en hun bewo-

ners. Voor (oud) bewoners vormt het een interessante kijk op hun straat met allerlei gegevens en wetenswaardigheden. [WN]

Sj lakke- en Mettebuulen, 100 jaar wonen en werken in en rond de Slak.

Door Hein Giesen en Hein Bisschops. Uitgave: Buurtvereniging Slak-Horst-Metten, [Hoensbroek 2013], 76 p., geïll., ISBN 978-90-9027713-4. Prijs: € 6,95. Verkrijgbaar bij de Heemkundevereniging Hoensbroek en de plaatselijke boekhandel.

In 1913 gaf de Hoensbroekse pastoor Röselaers de eerste aanzet om mijnwerkers fatsoenlijk te huisvesten. Het was, *de eerste sociale woningbouw van de hele mijnstreek*, zoals die werd gerealiseerd door een woningvereniging die zich als eerste bij de door Poels geïnitieerde koepelorganisatie 'Ons Limburg' aansloot. De auteurs schreven al eerder een deel over de Nieuwstraat dat een grote gelijkenis vertoont met dit werk (zie hiervoor). Het bevat veel (oude) zwart-wit foto's met toelichtende tek-

sten over de buurten, het wonen en werken, de verenigingen en (kleine) industrie. Beide delen zijn voorzien van een fotoverantwoording en voor beide uitgaves geldt dat zij voor (oud) bewoners een herinnering zijn aan *'die goede oude tijd'*. [WN]

COLOFON

Deze uitgave wordt mede mogelijk gemaakt door subsidies van de Gemeenten Heerlen en Brunssum.

Fotoverantwoording: alle foto's zijn afkomstig uit de fotocollectie van Rijkckheit in Heerlen, behalve de foto op p. 18. Deze is aangeleverd door de auteur via Erik de Graaf.

Nadruk van artikelen of gedeelten daarvan zonder vergunning van de redactie is verboden. De inhoud van de ondertekende artikelen blijft voor de verantwoordelijkheid van de schrijvers.

Uitgave: Stichting Historische Kring 'Het Land van Herle'
p/a Postbus 1, 6400 AA Heerlen. Tel. 045-5604582. E-mail: redactie@landvanherle.nl
web: www.landvanherle.nl
Bankrekening: ING 2069907

Bestuur: ing. K. van Nuys, voorzitter; mw. C. Hage-Enns Enns, secretaris, H. Otten, penningmeester, R. Braad, mr.ir. J. Smeets.

Redactie: R. Braad, hoofdredacteur; S. van Daal BA; drs. M. van Dijk; dr. F. Gerards; drs. K. Linders (eindredacteur); W. Nolten; A. Quaedackers; drs. D. Smeets-Habets.

Richtlijnen voor de auteurs: Artikelen kunt u per post of liever per e-mail sturen naar de redactie. Nadere richtlijnen voor het aanleveren van kopij vindt u op de website of worden op verzoek toegezonden.

ISSN 0166-2988
Jaargang 64

Verschijnt driemaandelijks. Abonnementen per jaar € 17,50 of € 16,50 per automatische incasso. Looptijd van een abonnement uitsluitend per kalenderjaar. Bij tussentijdse bestellingen worden reeds verschenen nummers nageleverd. Los nummer: € 5,- excl. portokosten.
Prijs van dit nummer: € 5,00

Vormgeving: Lieke Boumans-Willems, Hoensbroek.
Druk: Schrijen-Lippertz

